ΓΙΑΝΗ ΚΟΡΔΑΤΟΥ

ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

ΕΚΔΟΣΗ Δ΄

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΠΟΥΚΟΥΜΑΝΗ — ΑΘΗΝΑ

Ἡ δεύτερη ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Γιάνη Κορδάτου «Τὰ Τελευταῖα Χρόνια τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας», στοιχειοθετήθηκε πιστὰ ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση (Ἀθήνα 1931). Διορθώθηκαν μόνο τὰ τυπογραφικὰ λάθη ποὺ ὑπῆρχαν καὶ ἔγινε προσαρμογὴ τῆς ὀρθογραφίας στὰ σημερινὰ δεδομένα τῆς γλώσσας μας.

Στοιχειοθετήθηκε καὶ τυπώθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1975 στὸ τυπογραφεῖο ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΛΕΟΝΤΑΚΙΑΝΑΚΟΥ (Δουκ. Πλακεντίας 31, Χαλάνδρι, τηλ. 6812457) γιὰ λογαριασμὸ τῶν ἐκδόσεων ΜΠΟΥΚΟΥΜΑΝΗ (Μαυρομιχάλη 1, Ἀθήνα, τηλ. 618.502, 606.313)

Διόρθωση: Χριστίνα Γιατζόγλου

Ἐξώφυλλο: Λίκα Φλώρου

«Boukoumanis» Publications,
1, Mavromichali St., Athens 143, Greece, Tel. 618.502, 606.313

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οἱ συστηματικὲς ἐργασίες πάνω στὴ βυζαντινὴ ἱστορία εἶναι ἄγνωστες στὴν Ἑλλάδα. Ἂν ἐξαιρέσουμε τὶς παλιότερες ἐργασίες τῶν Ζαμπέλιου, Μηλιαράκη, Παπαρρηγόπουλου καὶ Καλλιγᾶ, οἱ νεότεροι «βυζαντινολόγοι» μας δὲν ἔχουν νὰ παρουσιάσουν τίποτα τὸ καινούργιο, ἂν καὶ στὴ Γαλλία ὁ Ντίλ, ὁ Σλουμπερζὲ κι ἡ σχολὴ τοῦ Μπορντώ, στὴ Γερμανία ὁ Κρουμπάχερ, ὁ Χάιζεμπεργκ κ.ἄ. καὶ στὴ Ρουσία ὁ Θ. Οὐσπένσκη, ὁ Ι. Σοκολώφ, ὁ Προκόφσκη καὶ τόσοι ἄλλοι ἔχουν νὰ παρουσιάσουν ἀξιόλογες ἐργασίες πάνω στὴ βυζαντινὴ ἱστορία. Σὲ μᾶς, ἴσαμε σήμερα, ἀπὸ τὸν Μουστοξύδη καὶ Σάθα ὥς τὸν Σ. Λάμπρο, καλλιεργήθηκε κυρίως ἡ ἱστοριοδιφικὴ ἐργασία. Ἔτσι, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ὁ Σ. Λάμπρος καὶ τόσοι ἄλλοι μαθητές του, καὶ προπάντων ὁ Ν. Βέης μάζεψαν ὑλικό, ποὺ χρειάζεται τὸν ἱστορικὸ γιὰ νὰ τὸ συνθέσει.

Μὲ τούτη μου τὴν ἐργασία θέλω νὰ δώσω ἀφορμὴ ν' ἀρχίσει ἀπὸ τὴ δική μας ἄποψη ἡ ἔρευνα καὶ ἡ μελέτη τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Κι ἀκόμα θέλω νὰ κάμω καὶ μιὰν ἱστορικὴ ἀποκατάσταση. Ὄχι μόνο παρερμηνεύονται οἱ αἰτίες, ποὺ ἔφεραν τὴν παρακμὴ καὶ τὴ διάλυση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, μὰ καὶ διδάσκονται ἕνα σωρὸ πλάνες γύρω στὶς «θρησκευτικὲς ἔριδες». Καὶ προπάντων τὸ μεγάλο ἱστορικὸ γεγονός, ὅπως εἶναι τὸ πάρ-

σιμο τῆς Πόλης (1453) ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ὁλότελα ψ ε ύ- τ ι κ α τὸ ἱστοροῦν μεγάλοι καὶ μικροὶ ἱστορικοί.

Τὰ δοκουμέντα ὅμως, ποὺ ἀραδιάζω παρακάτω, θαρρῶ πὼς εἶναι ἀποστομωτικὰ καὶ πειστικά, ὥστε «ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως» ἀπὸ π α τ ρ ι ω τ ι κ ὸ ς προπαγανδιστικὸς θρύλος, ποὺ εἶναι σήμερα, νὰ γίνει ἱ σ τ ο - ρ ί α.

Ὀχτώβρης 1931 Γ. Κ. Κ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οἱ θρησκευτικοὶ καυγάδες. Ἡ αἰτία τους

Τὸ 1453 εἶναι μιὰ χρονολογία ποὺ σημειώνει ἕνα μεγάλο σταθμὸ στὴ νεότερη ἱστορία τῆς Εὐρώπης καὶ Ἀνατολῆς. Τὴν Πόλη, τὴν ξακουστὴ πρωτεύουσα τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, στὶς 29 τοῦ Μάη τῆς ἴδιας χρονιᾶς, τὴν πῆραν οἱ Τοῦρκοι. Μιὰ μεγάλη αὐτοκρατορία, ποὺ εἶχε χιλιόχρονη ἱστορία, γκρεμίστηκε γιὰ πάντα. Καὶ μιὰ ἄλλη ἐθνότητα (οἱ Τοῦρκοι), ποὺ ξεκίνησε ἀπὸ τὰ βάθη τῆς Ἀσίας μερικοὺς αἰῶνες πρίν, γίνεται, μὲ τὸ πέσιμο τῆς Πόλης, γιὰ πεντακόσια, πάνω κάτω χρόνια, κυρίαρχη στὴ Μεσόγειο καὶ Βαλκανική.

Οἱ ἱστορικοί, ἐρευνώντας τὶς αἰτίες ποὺ ἔφεραν τὸ πέσιμο τοῦ Βυζαντίου, συμφωνοῦν πὼς «αἱ θρησκευτικαὶ ἔριδες», εἶχαν παραλύσει ὁλότελα τὸν κρατικὸ μηχανισμὸ τῆς αὐτοκρατορίας στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ἱστορίας της. Αὐτὸ εἶναι σωστό, μὲ τὴ διαφορά, πὼς οἱ θρησκευτικοὶ καυγάδες δὲν εἶναι ἡ αἰτία, μὰ τὸ ἀποτέλεσμα. Πίσω ἀπὸ τὴν πάλη, ἀνάμεσα ἑνωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν, ὅπως θὰ ἰδοῦμε παρακάτω, κρύβονται πολὺ ὑλικὰ συμφέροντα.

Τὸ 1453 δὲν εἶναι λοιπὸν τίποτε ἄλλο παρὰ ὁ τραγικὸς ἐπίλογος ἑνοῦ ἐμφύλιου πολέμου ποὺ ἄρχισε ἀπ' τὸ δέκατο αἰώνα.

Ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ἢ πιὸ σωστὰ ἡ βυζαντινὴ φεουδαρχία, εἶχε ἡ ἴδια δημιουργήσει τοὺς ὅρους τῆς παρακμῆς καὶ τῆς αὐτοκαταστροφῆς της.

Στὶς 29 τοῦ Μάη στὰ 1453, ποὺ ἡ ξακουστὴ πρωτεύουσα τοῦ Βυζαντίου, ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Τούρκων, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ οἱ βυζαντινοὶ φεουδάρχες ἄλλαζαν κυρίαρχο καὶ

ἀπὸ τὴν ἄλλη, τελείωνε ἡ πάλη ποὺ ἄρχισε ἀνάμεσα σ' Ἀνατολὴ καὶ Δύση — ἀνάμεσα σὲ Τούρκους καὶ Φράγκους — γιὰ τὴν ἐπικράτηση καὶ τὴν κατοχὴ τῆς Βαλκανικῆς ποὺ ἦταν ὁ δ ρ ό μ ο ς ποὺ περνοῦσαν τὰ καραβάνια τῶν πραγματευτάδων ἀπὸ τὴν Εὐρώπη στὴν Ἀσία. Ἡ Πόλη ποὺ κατὰ τὸν ποιητὴ ἦταν:

«τὸ σπαθί, ἡ Πόλη τὸ κοντάρι
ἡ Πόλη ἦτο τὸ κλειδὶ τῆς Ρωμανίας[1] ὅλης
κ' ἐκλείδωνε κ' ἐσφάλιζεν ὅλην τὴν Ρωμανίαν
κ' ὅλο τὸ Ἀρχιπέλαγος[2] ἐσφικτοκλειδωνέτο».

δὲν ἦταν μοναχὰ κέντρο οἰκονομικὸ μὰ εἶχε καὶ στρατηγικὴ θέση σπουδαία.

Οἱ Τοῦρκοι τὸ εἶχαν ἀπὸ καιρὸ καταλάβει πὼς γιὰ νὰ στερεώσουν τὸ νέο Κράτος τους ἔπρεπε νὰ πάρουν τὴν Πόλη καὶ νὰ τὴν κάνουν πρωτεύουσά τους.

Ἂν καὶ οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὸν ἑντέκατο αἰώνα (1068 — 1071) ἄρχισαν τὸν πόλεμο μὲ τοὺς Βυζαντινούς, ὡστόσο οἱ Βυζαντινοὶ φεουδάρχες, χωρὶς βέβαια νὰ τὸ καταλάβουν, ἔκαναν ὅ,τι μποροῦσαν γιὰ νὰ ξεχαρβαλώσουν κι ἀδυνατίσουν τὸ Κράτος τους.

Ἡ ἱστορία τῆς παρακμῆς τοῦ Βυζαντίου εἶναι κυρίως ἱ σ τ ο ρ ί α τ ο ῦ β υ ζ α ν τ ι ν ο ῦ φ ε ο υ δ α ρ χ ι σ μ ο ῦ. Οἱ ἐσωτερικοί του ἐχτροὶ ἦταν πιὸ χειρότεροι ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικούς. Καὶ οἱ ἐσωτερικοί του αὐτοὶ ἐχτροὶ ἦταν ἡ ἄρχουσα τάξη: οἱ δ υ ν α τ ο ὶ (οἱ ἄρχοντες, πολιτικοί, στρατιωτικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοί).

1. Ρωμανία = Βυζαντ. Αὐτοκρατορία.
2. Ἀρχιπέλαγος = Αἰγαῖο.

Ἐμπόριο καὶ βιομηχανία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας

Ἴσαμε τὸ δέκατο αἰώνα, τὸ Βυζάντιο ἀκμάζει. Τὸν αἰώνα αὐτόνε μάλιστα τὸ Βυζαντινὸ Κράτος ἦταν ἡ πλουσιότερη χώρα τοῦ κόσμου. Ὄχι πὼς στὰ χρόνια αὐτὰ οἱ ἀρχόντοι ἦταν καλοὶ ἀνθρῶποι. Κάθε ἄλλο. Οἱ ἀντικειμενικὲς συνθῆκες ἦταν τέτοιες ποὺ ἔδωκαν στὸ Βυζάντιο μιὰ οἰκονομικὴ καὶ κρατικὴ ὑπεροχὴ ποὺ τὸ παρουσίαζαν μιὰ μεγάλη αὐτοκρατορία. Ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς δὲν εἶχε ἀκόμα ξεκληριστεῖ καὶ τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ βιομηχανία (στὴ μεσαιωνική της μορφὴ) ἄκμαζαν. Ἡ Πόλη εἶχε πολλὲς χιλιάδες ψυχές. Πάνω ἀπὸ πεντακόσιες χιλιάδες. Κ ι ἀ κ ό μ α ἦ τ α ν τ ὸ ἐ μ π ο ρ ι κ ὸ κ α ὶ β ι ο μ η χ α ν ι κ ὸ κ έ ν τ ρ ο τ ο ῦ κ ό σ μ ο υ. Ἐπίσης καὶ ἄλλες πολιτεῖες σὰν τὴ Σαλονίκη, Χερσώνα, Τραπεζούντα κλπ. εἶχαν γίνει ἀκουστὰ ἐμπορικὰ κέντρα.

Οἱ Βυζαντινοὶ «πραγματευταὶ» ταξίδευαν ἴσαμε τὶς Ἰνδίες, περνοῦσαν τὴν Ἀσία, ἔσχιζαν τὴν Εὐρώπη καὶ ἔφταναν στὴν Ἱσπανία καὶ Ἀγγλία. Ἤξεραν ὅλους τοὺς ἐμπορικοὺς δρόμους, ἀπὸ στεριὰ καὶ θάλασσα. Μὲ τὸν καιρὸ ὅμως ἡ Ἀραβικὴ κατάχτηση κι ὕστερα οἱ Τοῦρκοι ἐμποδίζαν τὰ καραβάνια τῶν βυζαντινῶν πραγματευτάδων καὶ φράζαν μερικοὺς ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους ἐμπορικοὺς δρόμους. Μὰ τὸ κακὸ μεγάλωσε μὲ τοὺς Λατίνους ἀπὸ τὸ δωδέκατο αἰώνα καὶ προπάντων ὅταν πῆραν τὴν Πόλη (1204). Ἀπὸ τότε οἱ Ἰταλοὶ (Βενετσάνοι, Πιζαῖοι, Γενοβέζοι) πιάνουν ὅλα τὰ ἐμπορικὰ πόστα στὸ Αἰγαῖο. Ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς (14ος αἰώνας) ἔχει δίκιο ὅταν λέει:

«Οἱ Φράγκοι ἔβαλαν χέρι σ' ὅλο τὸν πλοῦτο τοῦ Βυζαντίου καὶ σ' ὅλα τὰ ἔσοδα ποὺ εἶχε ἀπὸ τὰ λιμάνια του κι ἀκόμα καὶ σ' αὐτοὺς τοὺς πόρους ποὺ πλούτιζαν τὸ δημόσιο ταμεῖο».

Ἔτσι τὰ πολεμικὰ τεχνοστάσια, ποὺ κατασκεύαζαν τὰ μηχανήματα γιὰ τὸ στόλο, τὰ κρατικὰ τεχνουργεῖα, ποὺ κατασκεύαζαν τὰ ροῦχα τῶν παπάδων, δεσποτάδων, καλογέρων, στρατηγῶν, ἀρχόντων, κι ἔκαναν κι ἐξαγωγή, σιγὰ σιγά, ἄρχισαν νὰ μὴν ἔχουν δουλειές.

Γενικὰ ἡ βιοτεχνία, μὲ τὶς ἀτέλειωτες πολεμικὲς περιπέτειες κι ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ ἐμπόριου στὰ χέρια τῶν Ἰταλῶν κι ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἐξαθλίωση τῆς ἀγροτιᾶς, δὲν ἔβρισκε καταναλωτικὲς ἀγορές.

Ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴ Λατινικὴ κατάχτηση τῆς Πόλης (1202 — 1224) καὶ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων στὴν Εὐρώπη καὶ Μικρασία, ἡ Πόλη ἔπαψε νὰ εἶναι τὸ κλειδὶ τῆς «Ρωμανίας ὅλης».

Οἱ οἰκονομικὲς συνθῆκες, στὰ χρόνια 1250 — 1450, εἶναι τώρα, πολὺ διαφορετικὲς ἀπ' ὅ,τι ἦταν στὰ περασμένα χρόνια.

Μεγάλη καὶ μικρὴ ἰδιοκτησία τῆς γῆς. Φεουδαρχία

Ὅπως ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία, ποὺ ἦταν ἡ βάση τῆς οἰκονομίας τῆς αὐτοκρατορίας, ἐπηρέαζε, ἔτσι ἢ ἀλλιῶς ὅλη τὴν ἐθνικὴ οἰκονομία, καὶ τὸ σταμάτημα τοῦ ἐμπορίου καὶ ἡ κρίση τῆς βιομηχανίας εἶχαν τὸν ἀντίχτυπό τους στὶς ἀγροτικὲς ἐπαρχίες.

Ἂν ρίξουμε μιὰ σύντομη ματιὰ στὴν ἱστορία καὶ ἐξέλιξη τοῦ βυζαντινοῦ φεουδαρχισμοῦ, θὰ δοῦμε πῶς ἡ γῆς ὁλοένα καὶ συγκεντρωνόταν στὰ χέρια τῶν ἀρχόντων.

Στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς ἱστορίας τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς γινόταν μὲ τοὺς δούλους. Ὕστερα ἀπὸ καθαροὺς οἰκονομικοὺς (κι ὄχι θρησκευτικοὺς) λόγους[3] ἄρχισαν νὰ ξεσκλαβώνονται ἀπὸ τὰ ἀφεντικά τους πολλοὶ δοῦλοι.

Ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας[4] ἂν καὶ δὲν ἐξαφανίστηκε ὁλότελα, ὡστόσο ἀπὸ οἰκονομικὲς αἰτίες, ὅπως εἴπαμε, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ὅπως πρὶν στὴν καθαυτὸ ἀρχαία ἐποχή. Γι' αὐτὸ σιγὰ σιγὰ (ἡ δουλεία) ἀντικατασταίνεται μὲ τὸ θεσμὸ τῆς δουλοπαροικίας. Ἐξὸν ἀπὸ τοὺς δούλους ποὺ ἦταν ἀτομικὴ ἰδιοχτησία τοῦ ἀφεντικοῦ τους καὶ πωλιοῦνταν καὶ ἀγοράζονταν ὅπως τὰ κτήνη, ὑπῆρχαν καὶ οἱ δουλοπάροικοι (οἱ πάροικοι, ὅπως τοὺς ἔλεγαν, οἱ βυζαντινοί) ποὺ ἦταν, σὰ νὰ ποῦμε, δοῦλοι τοῦ χτήματος, τῆς γῆς. Μαζὶ μὲ τὸ χτῆμα ἀγοράζονταν καὶ πωλιοῦνταν καὶ δὲν μποροῦσαν νὰ φύγουν ἀπ' αὐτό. Αὐτοὶ καὶ τὰ παιδιά τους καὶ γενικὰ ὅλη ἡ γενιά τους, ἦταν, γιὰ πάντα δεμένοι στὸ χτῆμα. Φυσικὰ ὅλοι οἱ ἀγρότες δὲν ἦταν δοῦλοι ἢ δουλοπάρικοι. Ὑπῆρχαν καὶ ἐλεύτεροι ἢ μισοελεύτεροι ἀγρότες (χωρῖται) καὶ ἴσαμε τὸν 11ο αἰώνα καὶ πολλοὶ μικροϊδιοχτῆτες πλάι στοὺς μεγαλοϊδιοχτῆτες. Βέβαια ἡ δουλοπαροικία δὲν ἦταν καθόλου ὁμοιόμορφη σ' ὅλες τὶς βυζαντινὲς ἐπαρχίες. Κι ἀνάμεσα ἢ δίπλα στοὺς δουλοπάροικους ὑπῆρχαν μερικὲς κατηγορίες ἐξαρτημένων ἀγροτῶν: οἱ ἐνοικιαστές, οἱ μορτίτες, οἱ μισακάρηδες, οἱ προσκαθήμενοι (παρακεντέδες), οἱ δουλευτές, ζευγίτες, κλπ.

---

3. Ἴσα ἴσα καὶ στὰ τελευταῖα χρόνια τὰ μοναστήρια καὶ οἱ ἐκκλησιὲς εἶχαν πραγματικοὺς δούλους, ποὺ τοὺς ἔλεγαν ἁγιοδούλους.

4. Δοῦλοι ὑπῆρχαν πάντα στὰ χρόνια τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας.

Ὡστόσο οὔτε οἱ λίγοι μικροϊδιοχτῆτες, οὔτε οἱ σκλαβωμένοι στοὺς ἄρχοντες ἀγρότες, ἔπαιζαν κανένα ἐνεργητικὸ ρόλο μέσα στὴν παραγωγή. Ἡ παραγωγὴ ἦταν στὰ χέρια τῶν ἄεργων καὶ ἐκμεταλλευτῶν ἀρχόντων καὶ καλογέρων καὶ αὐτοὶ ἦταν οἱ ρυθμιστὲς τῆς παραγωγῆς καὶ γενικὰ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας.

Γι' αὐτό, ἀπὸ τὸ δέκατο αἰώνα καὶ ὕστερα, ἡ πολιτικὴ δύναμη τῶν μικροϊδιοχτητῶν ὁλότελα ἀδυνατίζει καὶ ἡ πολιτικὴ ἐξουσία συγκεντρώνεται στὰ χέρια τῶν μεγάλων ἰδιοχτητῶν.

Ἂν καὶ στὰ χρόνια 934 — 996 ὁ Κωνσταντίνος ὁ Πορφυρογέννητος, ὁ Ρωμανὸς ὁ Λεκαπηνός, ὁ Νικηφόρος ὁ Φωκᾶς καὶ ὁ Βασίλειος ὁ Πορφυρογέννητος, μὲ διάφορες Ν ε α ρ έ ς (=αὐτοκρατορικὰ νομοθετικὰ διατάγματα) ἀπαγόρεψαν στοὺς φεουδάρχες (δυνατοὺς) ν' ἀγοράζουν τὰ χτήματα τῶν ἐλεύτερων ἀγροτῶν, καὶ στὰ Μοναστήρια καὶ στὶς Ἐκκλησιές, ν' ἀποχτοῦν (ἔστω καὶ μὲ ἀφιερώματα) μεγάλα ἀγροτικὰ χτήματα, ἡ ὑ π ε ρ σ υ γ κ έ ν τ ρ ω σ η τῆς ἀγροτικῆς γῆς δὲ σταμάτησε.

Στὰ 1057 μάλιστα, μὲ τὸ ἀνέβασμα στὸ θρόνο τοῦ μεγαλοτσιφλικὰ ἀπ' τὴ Μικρασία Ἰσαάκιου τοῦ Κομνηνοῦ, οἱ μεγάλοι φεουδάρχες παίρνουν γιὰ πάντα τὴν πολιτικὴ ἐξουσία στὰ χέρια τους, ὕστερα ἀπὸ τὶς ἐξεγέρσεις καὶ στάσεις, ποὺ οἱ ἴδιοι ὀργάνωσαν.

Ἔτσι ἡ μικροϊδιοχτησία δὲν παίζει πιὰ κανένα ρόλο μέσα στὴν παραγωγὴ καὶ ἡ γῆς ἐξουσιάζεται ἀπὸ τοὺς δυνατοὺς (ἀρχόντους) καὶ τὰ μοναστήρια.

Σ' ὅλη τὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, Συρία, Παλαιστίνη ἴσαμε τὸ Μωριά, εἶχαν ξεφυτρώσει χιλιάδες μοναστήρια, μὲ ἀπέραντα κι ἀμέτρητα χτήματα κι ἀπολαυές.

Οἱ καλόγεροι, ὅπως καὶ ὁ ἄεργος ὄχλος τῆς Πόλης, ἀπὸ τὸ δωδέκατο αἰώνα ἀποχτοῦν μεγάλη δύναμη καὶ οἱ δεσποτάδες καὶ οἱ πατριαρχάδες, καθὼς καὶ οἱ αὐτοκράτορες, ἀναγκάζονται νὰ ὑπολογίζουν τὴ δύναμή τους.

Μάλιστα στοὺς τελευταίους αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου, ὁ καλογερισμός, ἀπὸ ἱστορικοὺς ἀντικειμενικοὺς λόγους, ὑφαίνει τὸ σάβανο τῆς μεγάλης αὐτοκρατορίας.

Ἡ σ υ γ κ έ ν τ ρ ω σ η τῆς ἀγροτικῆς γῆς σὲ λίγα χέρια εἶχε καὶ τὸν ἀντίχτυπό της στὴν οἰκονομικοκοινωνικὴ ζωὴ τῶν πόλεων. Οἱ ἀγρότες, ποὺ ἔχαναν τὰ χωράφια τους καὶ τ' ἀμπέλια τους, ἀναγκάζονταν νὰ κατεβαίνουν στὶς πόλεις[5] γιὰ νὰ βροῦν δουλειά. Ἔτσι μαζεύτηκαν μέσα στὰ καθαυτὸ ἀστικὰ κέντρα χιλιάδες ἄεργοι, ἕνα εἶδος λοῦμπεν προλετάριοι, ποὺ ὁ ρόλος τους μέσα στὴν οἰκονομία τῆς αὐτοκρατορίας ἦταν π α ρ α σ ι τ ι κ ό ς.

Ἂς δοῦμε τώρα πῶς γινόταν ἡ ὑ π ε ρ σ υ γ κ έ ν τ ρ ω σ η τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοχτησίας στὰ χέρια τῶν δυνατῶν καὶ τοῦ ἀνώτερου Κλήρου.

Οἱ πιέσεις καὶ οἱ παρανομίες φυσικὰ ἦταν τὸ κυριότερο μέσο. Ἔπειτα ἡ τοκογλυφία καὶ οἱ ἔκτακτες περιστάσεις (μεγάλες ἀρρώστιες, θεομηνίες, πείνα κλπ.) ἔδιναν τὴν εὐκαιρία στοὺς δυνατοὺς νὰ σκλαβώνουν τοὺς ἐλεύτερους χωριάτες. Ὅσο γιὰ τοὺς καλόγερους, αὐτοὶ μεταχειρίζονταν ἕνα σωρὸ κατεργαριὲς γιὰ νὰ ξεγελάσουν τοὺς ἀγρότες, εἴτε ν' ἀφήσουν τὰ χτήματά τους καὶ νὰ φύγουν, εἴτε νὰ τὰ χαρίσουν στὰ μοναστήρια. Μὲ τὰ «θαύματα», τὶς «προφητεῖες», τὸν «παράδεισο» καὶ προπάντων μὲ τὰ «ὀνείρατα», ποὺ ἔβλεπαν, ἀνάγκαζαν τοὺς θρησκόληπτους ἀγρότες νὰ τάζουν τὸ βιό τους στὸν τάδε ἅγιο, ποὺ στὸν ὕπνο — κι ὄχι στὰ ξυπνητὰ — πήγαινε στὸν ἡγούμενο καὶ τοῦ ἔλεγε πὼς τοῦ ἀρέσει τὸ δεῖνα χωράφι, ποὺ εἶναι κοντὰ στὸ Μοναστήρι.

Μὰ καὶ οἱ φόροι[6], ποὺ δὲν ἦταν οὔτε ἕνας οὔτε δυό, στὸ

5. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ Δημόσιο ἔχανε τοὺς φόρους, βρῆκε τρόπο νὰ μὴν ἀδειάζει τὸ ταμεῖο του. Διέταξε, ἅμα μένει ἕνα χτῆμα ἀκαλλιέργητο, γιατὶ ὁ ἰδιοχτήτης του τ' ἄφησε καὶ ἔφυγε, νὰ τὸ παίρνει ὁ γείτονας, ποὺ θὰ πληρώσει καὶ τὸ φόρο. Τὸ σύστημα αὐτὸ τὸ λέγανε Ἐ π ι β ο λ ή. Ἔτσι σιγὰ σιγὰ οἱ ἀγρότες ξεκληρίστηκαν καὶ μὲ τὴ μέθοδο αὐτὴ πέρασε ἡ γῆς στὰ χέρια τῶν δ υ ν α τ ῶ ν καὶ τῶν κ α λ ο γ έ ρ ω ν.

6. Οἱ τ α χ τ ι κ ο ὶ φ ό ρ ο ι ἦταν: α) ὁ ἔγγειος, β) ὁ τελωνειακός, γ) τὸ χρυσάργυρον = φόρος στὸ ἐπιτήδευμα, δ) τὸ καπνικὸν =

ἀναμεταξύ, ἐπειδὴ οἱ ἀνάγκες τοῦ δημόσιου ταμείου ὁλοένα μεγάλωναν, πληθαίνουν. Κι ἐνῶ ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία ἀρχίζει νὰ μπαίνει σὲ μιὰ κρίση, οἱ ἀτέλειωτοι ἀμυντικοὶ καὶ ἐπιθετικοὶ πόλεμοι τῆς αὐτοκρατορίας, οἱ ξένες ἐπιδρομὲς μέσα στὸ ἔδαφός της, τὸ χάσιμο πολλῶν ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες της στὴν Εὐρώπη καὶ μάλιστα στὴν Ἀσία, φέρνουν μιὰ ἀναστάτωση καὶ μιὰ γενικὴ ἀποσύνθεση.

«Ἕνα μεγάλο μέρος τῆς γῆς — λέει ὁ Ζαχαρίας φὸν Λίγκενταλ — εἴταν ἰδιοχτησία τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τοῦ Κράτους... Ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴν ἀκίνητη ἰδιοκτησία πολὺ μέρος τὸ ἐξουσίαζαν οἱ ἐκκλησίες καὶ τὰ μοναστήρια. Ὅλη ἡ χώρα φαινόταν σὰ νὰ εἴταν σπαρμένη ἀπὸ μοναστήρια, μονές, μοναστηράκια, λαῦρες καὶ κελλιά. Κι ὅλα αὐτὰ τὰ καλογερικὰ ἱδρύματα εἶχαν λίγο πολὺ ἀκίνητη ἰδιοκτησία ποὺ τὴν καλλιεργοῦσαν οἱ καλογέροι ἢ οἱ π ά ρ ο ι κ ο ι ποὺ ἔμειναν πάντα στὰ μοναστήρια κ' εἴταν ὑποχρεωμένοι νὰ πληρώνουν φόρους. Ἡ ἀκίνητη αὐτὴ ἰδιοχτησία (σημ. κυρίως ἡ ἀγροτική) ἔπρεπε νὰ πληρώνη τὸν παλιὸ ἔγγειο φόρο εἴταν ὅμως λεύτερη ἀπὸ κάθε ἄλλο ἔχτακτο φόρο ἢ συνεισφορά. Ὅση γῆς εἴταν ἀτομικὴ ἰδιοχτησία αὐτὴ χωριζόταν στὰ ἰ δ ι ό σ τ α τ α, τὰ σ τ ρ α τ ι ω τ ι κ ὰ (χτήματα) καὶ τὶς ἀ ν α κ ο ι ν ώ σ ε ι ς χωρίων...». (Ζαχαρίας φὸν Λίγκενταλ §63 «Ἱστορία τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ Δι-

κεφαλικὸς φόρος καὶ ε) τὸ χαρτιάτικον = ἕνα εἶδος φόρου χαρτοσήμου. Ἐπίσης καὶ ὁ φόρος ἐπάνω στὶς κληρονομιὲς καὶ οἱ διαπύλιοι. Αὐτοὶ εἶναι οἱ καθαυτὸ τ α χ τ ι κ ο ὶ φ ό ρ ο ι. Οἱ ἔ κ τ α κ τ ο ι φόροι εἶναι σχεδὸν ἀλογάριαστοι, γιατὶ ὁ κάθε αὐτοκράτορας τοὺς ἄλλαζε. Οἱ πιὸ γνωστοὶ ἀπὸ δαύτους εἶναι τῆς «ἀγγαρείας, παραγγαρείας, ψωμοζημίας, χοιροδεκατίας, κατάθεσις μηκάτων, δόσες ἐξωτύπων, δόσες γειμόρου, μελισσονόμιον, διανομῆς δουκικῆς καὶ κατεπανικῆς, ὠφελείας καστροκτησίας, ἀπαιτήσεως πλωίμων, ἀπαιτήσεις νομίθρου καὶ παντὸς οἱουδήποτε ζημιωτικοῦ καὶ ἐπηρεαστικοῦ κεφαλαίου, δόσεως οἰνοελαίου, κομερκίου, παρθενοφθορίας καὶ πενταμίδειας».

καίου» ἑλλην. μετάφρ. στὴ Θ έ μ ι δ α Σγούτα, τομ. 9ος 1865).

Μάλιστα ὁ ἴδιος βαθὺς ἐρευνητὴς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου βγάζει τὸ συμπέρασμα πώς:

«Οἱ ἐλεύθεροι ἀγρότες στοὺς ὕστερνοὺς χρόνους τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους εἶχαν λιγοστέψει πολύ. Καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶχε τὴν ἐπίδρασή του στὴν παρακμὴ τῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν στὶς τελευταῖες μέρες τοῦ Βυζαντίου ποὺ περνοῦσαν μὲ ἀγωνία δὲν περίμεναν τίποτ' ἄλλο παρὰ ν' ἀλλάξουν ἀφέντη. Πῶς λοιπὸν στὴ φτωχὴ ἀγροτιὰ μέσα στὴν τέτοια δυστυχία τους, ἀντὶ γιὰ φόβο νὰ μὴν ἔδινε ἐλπίδες γιὰ μιὰ καλύτερη κατάσταση ὁ ἐρχομὸς νέου δεσπότη;»

Ὁ Ρῶσος βυζαντινολόγος Θ. Οὐσπένσκης τὴ γνώμη αὐτὴ τοῦ Ζαχαρία φὸν Λίγκενταλ δὲν τὴ βρίσκει σωστή. Παραδέχεται κιόλας πὼς ἡ ἀγροτικὴ φτωχολογιὰ βγῆκε κερδισμένη στὸν ἀγώνα της ἐνάντια στοὺς δυνατοὺς (ἄρχοντες). Κι ἀκόμα πὼς ἡ δουλοπαροικία δὲν ἐπεκράτησε στὸ Βυζάντιο πέρα γιὰ πέρα,[7] γιατὶ ἴσαμε τὰ τελευταῖα χρόνια ὑπῆρχαν ἐ λ ε ύ τ ε ρ ο ι ἀγρότες.

Τὰ ἐπιχειρήματα, ποὺ φέρνει ὁ Οὐσπένσκης γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴ γνώμη του, θαρρῶ, πὼς δὲν ἀποδείχνουν αὐτὸ ποὺ λέει. Πρῶτα πρῶτα ὁ γ ε ω ρ γ ι κ ὸ ς ν ό μ ο ς (8ος αἰώνας), ποὺ θέσπισαν οἱ Ἴσαυροι, δὲν ἔχει «κύριον θέμα τὸν ὀργανισμὸν τῆς τάξεως τῶν γεωργῶν». Ὁ γεωργικὸς νόμος, ἐνῶ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ βάζει ἀστυνομικὲς διατάξεις γιὰ νὰ προστατεύσει γενικὰ τὴν ἀγροτικὴ παραγωγὴ (ἀγροτικὴ ἀσφάλεια) ἀπὸ τὶς κλοπές, ληστεῖες κλπ., ἀπὸ τὴν ἄλλη: ἀναγνωρίζει ἐπίσημα τοὺς νέους φεουδαρχι-

7. Κοίτα τὴ μελέτη του στὰ ἑλληνικὰ στὸ Δελτίο Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας, τομ. Β, σ. 533 - 552.

κοὺς θεσμούς, ποὺ στὸ ἀναμεταξὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ μέσα στὶς ἀγροτικὲς περιφέρειες. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ὁ ἀγροτικὸς νόμος δὲ *μεταρρυθμίζει δίκαιο ποὺ ὑπάρχει*, ὅπως πιστεύουν πολλοί, μὰ ἀναγνωρίζει γιὰ δίκαιο θεσμοὺς ἄγραφους ποὺ ὑπῆρχαν μέσα στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία.[8] Καὶ οἱ θεσμοὶ αὐτοὶ εἶναι ἡ *ἐπίμορτος καλλιέργεια* καὶ οἱ *νέες σχέσεις* καλλιεργητῶν καὶ ἰδιοχτητῶν γῆς πάνω στὸ μοίρασμα τῶν γεννημάτων. Σύμφωνα μὲ τὸ θεσμὸ αὐτόν, σὲ πολλὲς ἐπαρχίες ὁ καλλιεργητής, ποὺ δούλευε σὲ ξένο χτῆμα, ἔπαιρνε τὸ μισὸ (ἡμισειαστὴς = μισακάρης). Γι' αὐτὸ κι ὁ γεωργικὸς νόμος δὲν κάνει λόγο γιὰ τοὺς μεγάλους ἰδιοχτῆτες (δυνατοὺς) καὶ τὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς *πάροικους* (δουλοπάροικους).

Ἂν καταργοῦσε ὅλη τὴ νομοθεσία ποὺ ἴσχυε ἴσαμε τότε (νόμος Ἰουστινιανοῦ κλπ.) θὰ ἔβαζε στὴ θέση της *νέο δίκαιο* καὶ θὰ ἔκανε καὶ γιὰ τοὺς δουλοπάροικους. Μὰ τὸ ξανατονίζουμε ὁ γεωργικὸς νόμος δὲν καταργεῖ τὸ παλιὸ δίκαιο, τὸ *συμπληρώνει*. Καὶ μοῦ φαίνεται περίεργο πῶς σοφοὶ ἐρευνητὲς σὰν τὸν Ζαχαρία φὸν Λίγκενταλ δὲν ἐξέτασαν τὴν ἄποψη αὐτή, ποὺ θαρρῶ πῶς εἶναι ἡ μόνη σωστή.

Ἔπειτα ὁ Οὐσπένσκης κάνει κι ἄλλο λάθος, ἐκεῖ ποὺ λέει πῶς οἱ βυζαντινὲς ἀγροτικὲς κοινότητες ποτέ, οὔτε στὰ τελευταῖα χρόνια, δὲν ξέπεσαν σὲ τσιφλίκια (παροικίας). Τὸ ἐπιχείρημα ποὺ φέρνει γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς αὐτόνομης γιαννιώτικης κοινότητας[9] ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο (1319) *δὲν ἀποδείχνει* πῶς δὲν ὑπῆρχε φεουδαρχία στὸ Βυζάντιο. Οὔτε κι ἀπόσα λέει ὁ Παχυμέρης (Ι. 15, 17) βγαίνει πῶς οἱ ἐλεύτεροι γεωργοὶ ἦταν ἡ μεγάλη μάζα τοῦ πληθυσμοῦ.

Εἶναι σωστὸ πῶς πέρα γιὰ πέρα δὲ σκλαβώθηκαν ὅλα τὰ *κεφαλοχώρια*. Ἔμειναν βέβαια σὲ πολλὲς ἐπαρχίες καὶ χωριὰ ἀνεξάρτητα κι ἐλεύτερα ἀπὸ τοὺς φεουδαρχικοὺς θεσμούς. Ὡστόσο ὅμως ἡ γὴς στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς αὐτοκρατορίας δὲν καλλιεργόταν ἀπὸ ἐλεύτερους ἀγρότες. Ἡ μικροϊδιοχτησία ἦταν μιὰ μικρὴ ὄαση στὴ σαχάρα τοῦ φεουδαρχισμοῦ.

Ἔπειτα τὸ ζήτημα τῆς βυζαντινῆς ἰδιοχτησίας δὲν πρέπει νὰ τὸ ἐξετάζουμε ὁλότελα στενά, ἀπὸ τὴ *νομική* του δηλαδὴ ἄποψη.

Ἀντίρρηση φυσικὰ δὲ χωρεῖ, πῶς ὅλοι οἱ ἀγρότες δὲν ἔγιναν δουλοπάροικοι. Οἱ πηγὲς ποὺ ἔχουμε, δὲν ἐπιβεβαιώνουν ἕνα τέτοιο πράμα. Σ' αὐτὸ ἔχει δίκιο ὁ Οὐσπένσκης. Ὡστόσο ὁλότελα ἀπὸ ἄλλη μεριὰ πρέπει νὰ ἐρευνήσουμε τὸ ζήτημα τῆς ἰδιοχτησίας στὸ Βυζάντιο στοὺς τελευταίους χρόνους τῆς παρακμῆς του. Οἱ ἀγρότες ἦταν ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη ἐλεύτεροι; Ἀπὸ νομικὴ ἄποψη μπορεῖ νὰ ὑπῆρχαν πάρα πολλὲς χιλιάδες *ἐλεύτεροι* χωρικοί.

---

8. Αὐτὸς εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, καὶ ὁ λόγος, ποὺ οἱ κατοπινοὶ αὐτοκράτορες, οἱ ὑπερασπιστὲς τῆς φεουδαρχίας, *δὲν κατήργησαν τὸ γεωργικὸ νόμο*. Ἂν ὁ γεωργικὸς νόμος ἦταν στὴ βάση του ἀντιφεουδαρχικός, ὕστερα ἀπὸ τὸ πέσιμο τῶν Ἰσαύρων, θὰ καταργόντανε.

9. Τὸ *Χρυσόβουλον* τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικου ποὺ βγῆκε στὰ 1319 λέει:

«διορίζεται γὰρ καὶ *προτάσσει* διὰ τοῦ παρόντος Χρυσοβούλου ἡ βασιλεία μου, ἵνα προηγουμένως κατέχει ἡ ἐκεῖσε ἁγιωτάτη μητρόπολις τῶν Ἰωαννίνων πάντα τὰ κτήματα καὶ δίκαια αὐτῆς, ὅσα δηλονότι κέκτηται διὰ παλαιγενῶν δικαιωμάτων εἴτε χωρία ταῦτα εἰσίν, εἴτε ἀμπέλια, εἴτε χωράφια, εἴτε μυλωνικὰ ἐργαστήρια, εἴτε ἕτερα τοιαῦτα ὑποστατικά, εἴτε πάροικα, εἴτε ἄλλο τι τοιοῦτον, ἀνενοχλήτως παντάπασι καὶ ἀδιασείστως κατὰ τὰς περιλήψεις καὶ προσόντων αὐτῇ ἐπὶ τούτοις ἐγγράφων δικαιωμάτων, κατέχει δὲ κατὰ τὸν ὅμοιον τρόπον καὶ εἴτε προσεπιδόθη αὐτῇ ἀρτίως διὰ γράμματος τοῦ περιπαθήτου γαμβροῦ τῆς βασιλείας μου τοῦ Πιγκέρνη Συργιάνη Παλαιολόγου. Ὅτι καὶ τοῦτο βούλεται καὶ ἔχει θέλημα ἡ βασιλεία μου, ἵνα *κατέχωνται* ταῦτα πάντα παρὰ τῆς δηλωθείσης ἁγιωτάτης μητροπόλεως, καὶ *θεσπίζωνται* διηνεκῶς παρ' αὐτῆς εἰς τὸ ἑξῆς πάντα χρόνον...» *Ἀραβαντινοῦ*: Χρονογραφία Ἠπείρου, τομ. Β, σ. 298 - 299.

'Από ο ἰ κ ο ν ο μ ι κ ὴ ὅμως ἄποψη εἶναι ζήτημα ἂν ὑπῆρχαν μερικὲς χιλιάδες. Καὶ σήμερα οἱ ἐργάτες εἶναι ἐλεύτεροι νὰ δουλέψουν ἢ νὰ μὴ δουλέψουν. Καὶ ὅταν κάνουν συμφωνίες μὲ τοὺς ἐργοδότες τους εἶναι «ἐλεύτεροι πολίτες». Ὡστόσο γίνεται τὸ θέλημα τοῦ ἀφεντικοῦ τους, γιατὶ εἶναι μ ι σ θ ό δ ο υ λ ο ι, σκλάβοι, τοῦ κεφαλαίου. Ἔτσι καὶ οἱ «ἐλεύτεροι ἀγρότες» τοῦ Βυζαντίου ἦταν, ὅπως λέμε στὴ νομικὴ γλώσσα de joure ἐλεύθεροι μὰ de facto ἦταν δοῦλοι τῶν ἀρχόντων δυνατῶν καὶ τοῦ Κλήρου. Ἐξάλλου τὸ χρυσόβουλο τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικου ποὺ ἀναγνωρίζει στὴ γιαννιώτικη Μητρόπολη ἕνα σωρὸ προνόμια λέει καθαρὰ πὼς ὅλα τὰ γύρω στὰ Γιάννενα χωριὰ ἦταν ὑποταγμένα στὴ Μητρόπολη. Οἱ Ἠπειρῶτες τὸ λοιπὸν ἀγρότες δὲν ἦταν βέβαια δουλοπάροικοι στὸ τάδε καὶ τάδε τσιφλίκι, μὰ ἦταν ὅλοι μαζὶ σκλαβωμένοι στὸ Μητροπολίτη καὶ στοὺς ἄρχοντες, ποὺ ἔμειναν μέσα στὰ Γιάννενα.

Οἱ ἐ λ ε ύ τ ε ρ ο ι γεωργοί, ὅπου ὑπῆρχαν, εἶχαν μόνο τὸ ὄνομα. Ἡ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνική τους κατάσταση ἦταν τέτοια ποὺ τοὺς εἶχε ρίξει στὴν παντοτινὴ ἀθλιότητα. Οἱ Καντακουζηνοί, οἱ Μελισσιανοί, οἱ Γαβριηλόπουλοι, οἱ Σγουροὶ καὶ οἱ ὅμοιοί τους, μαζὶ μὲ τοὺς δεσποτάδες καὶ ἀρχικαλογέρους, τοὺς ἐκμεταλλεύονταν μὲ χίλιους δυὸ τρόπους, ὥστε νὰ μὴν μποροῦν νὰ σηκώσουν κεφάλι. Τὰ χρυσόβουλα, τὰ σιγγίλια καὶ τ' ἄλλα ἔγγραφα, ποὺ βρίσκονται μέσα στὰ Acta καὶ Diplomata τοῦ Miklocich καὶ Müller δὲ μιλᾶν βέβαια φανερὰ γιὰ τὸν καταπιεστικὸ καὶ ἐκμεταλλευτικὸ ρόλο τῶν διαφόρων ἀρχόντων καὶ μοναστηριῶν, ὡστόσο, εἶναι δοκουμέντα ποὺ ἔχουν μεγάλη ἱστορικὴ ἀξία γιατὶ μᾶς δείχνουν πόση δύναμη καὶ πόση περιουσία εἶχαν οἱ προνομιοῦχοι δ υ ν α τ ο ὶ στὰ χρόνια ἐκεῖνα.

Βιβλιογραφία

Ν. ΓΡΗΓΟΡΑ: Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας Λόγοι ΛΖ. ἔκδ. Μπόνας.

Ι. ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΥ: Ἱστοριῶν βιβλία IV. ἔκδ. Μπόνας.

ΠΑΧΥΜΕΡΗ: Ἱστορίαι τόμ. Α - Β. ἔκδ. Μπόνας.

ΣΑΘΑ: Ἑλληνικὰ Μνημεῖα τόμ. Ι - IV.

O. TAFRALI: Thessalonique au XIV siècle. Paris 1913.

ZACHARIAE von LINGENTHAL: Geschichte des griechsch — römischen Rechts ἔκδ. 3η 1892 (ἑλλ. μετάφρ. Θ έ μ ι ς (Σγούτα) τόμ. 9ος).

Π. ΚΑΛΛΙΓΑ: Περὶ Δουλοπαροικίας (Μελέται καὶ Λόγοι, Ἀθ. 1882.

DIEHL: Etudes Byzantines. Paris 1905.

ΘΕΟΔ. ΟΥΣΠΕΝΣΚΗ: Ζητήματα πρὸς μελέτην τῆς ἐσωτερικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, στὸ Δελτίο τῆς Ἱστορ. καὶ Ἐθν. Ἑταιρ. τόμ. Β. σ. 533 - 552.

Γ. ΚΟΡΔΑΤΟΥ: Ἡ Κομμούνα τῆς Σαλονίκης (1342 - 1349). Ἀθ. 1928.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ

Δυνατοί - ἄρχοντες. Ἀνώτερος καὶ κατώτερος κλῆρος. Μεσαία τάξη (Μέσοι). Πένητες, ἀγρότες, ἄεργοι

Οἱ Βυζαντινοὶ χρονογράφοι, ὅταν μιλοῦν γιὰ τὴ βυζαντινὴ κοινωνία, κάνουν λόγο γιὰ τρεῖς κυρίως τάξεις: τοὺς δ υ ν α τ ο ύ ς, τοὺς μ έ σ ο υ ς καὶ τοὺς π έ ν η τ ε ς.

Δυνατοὶ λέγονταν ἐκεῖνοι, ποὺ ξεχώριζαν στὸν πλοῦτο καὶ στὴν κοινωνικὴ ἱεραρχία. Γι' αὐτὸ οἱ εὐγενεῖς, οἱ αὐλικοί, οἱ δεσποτάδες κι ἀκόμα οἱ ἡγούμενοι τῶν μοναστηριῶν εἶχαν τὸν τίτλο δυνατοὶ στὰ ἐπίσημα ἔγγραφα. Στὴν κοινὴ ὅμως γλώσσα ἐπικρατοῦσε τὸ ὄνομα ἄ ρ χ ο ν τ ε ς.

Μ έ σ ο ι ἦταν οἱ ἀστοί, ἤ, ὅπως ὁ Εὐστάθιος τοὺς ἔλεγε, οἱ βουργέσιοι.[1] Ἦταν ἡ τάξη, ποὺ βρίσκονταν ἀνάμεσα φτωχολογιᾶς καὶ δυνατῶν, μέσα στὶς μεγάλες πόλεις, ὅπου ὑπῆρχε ἀναπτυγμένη βιοτεχνία, ἐκεῖ ὑπῆρχε σχηματισμένη ἡ τάξη αὐτὴ κι ἦταν ὀργανωμένη στὶς συντεχνίες στὰ σ υ σ τ ή μ α τ α, ὅπως λέγονταν στὴν ἐπίσημη γλώσσα.

Οἱ π έ ν η τ ε ς πάλι ἦταν ἡ μεγάλη μάζα τοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ δούλευε στὰ χωράφια ἢ στὰ ἐργαστήρια. Οἱ πρόδρομοι τῶν σημερινῶν προλετάριων.

Ὅσο γιὰ τὸν ἀνώτερο Κλῆρο, ἂν κι ἀποτελοῦσε μ ι ὰ τ ά ξ η μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους εὐγενεῖς, ὡστόσο, ἔπαιζε σημαντικὸ ρόλο, καὶ πολλὲς φορὲς κι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀρχόντους, μέσα στὶς κοινωνικοοικονομικὲς σχέσεις τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Ἐκεῖνο ὅμως, ποὺ πρέπει νὰ μὴν ξεχνοῦμε, ὄχι μονάχα ἡ μεγάλη περιουσία, ποὺ συγκέντρωσε, κινητὴ κι ἀκί-

1. Κοίτα καὶ Σάθα: Ἑλλην. Μνημεῖα, τόμ. IV, πρόλ., σ. XXV.

νητη, μὰ καὶ ἡ ἰδεολογικὴ ἐπίδραση, ποὺ ἀσκοῦσε μέσα στὴν κοινωνία. Σὰν ἀντιπρόσωπος τῆς φεουδαρχικῆς διανόησης,[2] εἶχε συγκεντρώσει στὰ χέρια του μεγάλη πολιτικὴ δύναμη καὶ ἰδεολογικὴ ἐπιρροή. Εἶν' ἀλήθεια πὼς στὰ τελευταῖα χρόνια (14—15 αἰώνας) ἀρχίζει στὶς σπουδαιότερες πόλεις τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μιὰ πνεματικὴ κίνηση ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν κηδεμονία τῆς Θεολογίας, μὰ ἡ ἐπιρροή της πάνω στὶς λαϊκὲς μάζες, ἦταν πολὺ ἀσήμαντη.

'Ανάμεσα πάλι στὴν τάξη τῶν δυνατῶν ὑπῆρχαν διάφορα στρώματα καὶ ὁμάδες. Οἱ αὐλικοὶ καὶ μεγάλοι ἀξιωματοῦχοι τοῦ παλατιοῦ (οἱ μάγιστροι, οἱ δοῦκες καὶ πατρίκιοι) ἀποτελοῦσαν σὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀνώτερη ἀριστοκρατία. Γι' αὐτὸ κι εἶχαν μεγάλη πολιτικὴ δύναμη καὶ ξεχωριστὰ προνόμια γιὰ τὸν ἑαυτό τους στὴν κοινωνικὴ καὶ αὐλικὴ ἱεραρχία, καὶ παραπολλὲς ἀπολαυὲς οἰκονομικές.

'Απὸ τοὺς πένητες μιὰ μεγάλη μάζα (οἱ ἄνεργοι ποὺ ζοῦσαν μέσα στὶς πόλεις), ἔπαιζαν ἀντιδραστικὸ ρόλο, γιατὶ καὶ ἡ θέση τους μέσα στὴν παραγωγὴ ἦταν ὁλότελα παθητική. Γι' αὐτὸ καὶ ζοῦσαν παρασιτικὰ ἀπὸ τὰ κρατικὰ ἐπιδόματα καὶ πουλοῦσαν τὸν ἑαυτό τους πότε στὴ μιὰ καὶ πότε στὴν ἄλλη πολιτικὴ φατρία.

2. Ὄχι μόνο στὸ Βυζάντιο, μὰ καὶ στὴν ἄλλη Εὐρώπη (κυρίως στὴ Γερμανία, Γαλλία κι ὅπου ἀλλοῦ ὁ καθολικισμὸς ἦταν ἰσχυρὸς) στὸ μεσαίωνα οἱ ταξικὲς ἀντιθέσεις καὶ ἡ ἰδεολογία παρουσιάζονταν σὰ θρησκευτικοὶ ἀνταγωνισμοὶ καὶ θεολογικοὶ καυγάδες γύρω στὰ δόγματα. Κι αὐτὸ γιατὶ ὁ μεσαίωνας ἦταν ἕνα ὀπισθοδρομημένο κοινωνικοοικονομικὸ καθεστώς, ποὺ τίποτε δὲν εἶχε κληρονομήσει ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ τῆς ἀρχαιότητας. Ὁ ἀρχαῖος κόσμος δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸ μεσαίωνα. Μόνο ποὺ ὁ χριστιανισμὸς ποὺ ἀναπτύσσεται στὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου, συνδέει τὸ μεσαίωνα μὲ τὴν ἀρχαία ἐποχή. Ἔτσι ὁ χριστιανισμός, ποὺ πολέμησε καὶ καταδίωξε κάθε ἐκδήλωση ποὺ ἦταν ἀπομεινάρι ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο πολιτισμό, ἔγινε τὸ ἐπίσημο καθεστώς, καὶ ἡ θεολογία, ὅπως ξέρουμε, ἔγινε ἡ ἐπίσημη διανόηση. 'Ακόμα κι αὐτὴ ἡ φιλοσοφία θεωρούτανε *ὑπηρέτρια τῆς θεολογίας*. Στὴν ἐποχὴ λοιπὸν αὐτὴ κάθε ἐκδήλωση πνευματικὴ (ἐπιστῆμες) καὶ κοινωνικὴ (πολιτικὴ) ἔπρεπε νὰ παρουσιάζεται μὲ θεολογικὴ μάσκα.

Οἱ καλογέροι πάλι ἔπαιζαν σημαντικότατο *πολιτικὸ* ρόλο μέσα στὴν πολιτικὴ κίνηση τῆς αὐτοκρατορίας. Αὐτοὶ ἀνέβαζαν καὶ κατέβαζαν τοὺς Πατριαρχάδες κι αὐτοὶ διορίζανε στὶς καλύτερες ἐπαρχίες τοὺς εὐνοουμένους τους Δεσποτάδες. Ἦταν σὰ νὰ ποῦμε ὁ στρατὸς τῆς κληρικῆς ἀριστοκρατίας, καὶ τί στρατός, καλοθρεμμένος, γδύστης κι ἀχόρταγος.

'Ανάμεσα στὶς τάξεις αὐτὲς ὁ *λαός*, ἡ φτωχολογιά, ποὺ ζοῦσε στὶς πόλεις καὶ τὰ χωριά, καὶ ποὺ δὲν εἶχε ξεπέσει στὴν κατάσταση τοῦ ἀλητικοῦ προλεταριάτου, ἄρχισε νὰ σηκώνει κεφάλι, νὰ ἀγαναχτεῖ, νὰ διαμαρτύρεται καὶ νὰ ζητάει τὴν ἀλλαγὴ τῆς κατάστασης. Μὰ δὲν ἦταν εὔκολο ν' ἀλλάξει τοὺς ἱστορικοὺς ὅρους τῆς ἐποχῆς του.

Ἡ οἰκονομικὴ κρίση, γιὰ τὴν ὁποία κάναμε λόγο πιὸ μπροστά, ἔφερε ἕνα σταμάτημα γενικὸ σ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνικοοικονομικῆς ζωῆς.

Ἡ λατινικὴ κατάχτηση, οἱ σταυροφορίες, ἡ ὑπερσυγκέντρωση τῆς γῆς στὰ χέρια τῶν δυνατῶν, τὸ ξάπλωμα τῶν Τούρκων στὴ Μικρασία καὶ ἡ δημιουργία μεγάλου σερβικοῦ Κράτους (14ος αἰώνας) εἶχαν σταματήσει κάθε ἐμπορικὴ καὶ βιομηχανικὴ κίνηση γιατὶ οἱ μεγάλοι ἐμπορικοὶ δρόμοι τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ στεριὰ καὶ θάλασσα, δὲν ἦταν πιὰ στὴν κατοχὴ τῶν βυζαντινῶν.

Τὸ Βυζάντιο ποὺ αἰῶνες μὲ τὴν πιὸ ὠμὴ βία κράτησε τὶς σλαβικὲς ἐθνότητες σκλαβωμένες, τὶς βλέπει τώρα μιὰ μιὰ νὰ σχηματίζουν ἀνεξάρτητα, χωριστὰ Κράτη. Ὁ κρατικὸς μηχανισμός του δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ τὶς κρατήσει σκλαβωμένες. Μάλιστα στὸ δικό του πολιτικὸ *ἀποσυγκεντρωτισμό*,[3] οἱ Βούλγαροι, Βλάχοι καὶ Σέρβοι πα-

3. Καὶ στὸ ζήτημα αὐτὸ μοῦ φαίνεται πὼς πέφτει ἔξω ὁ τόσο γνωστὸς Ροῦσος βυζαντινολόγος Θ. Οὐσπένσκης ὑποστηρίζοντας πὼς στὸ Βυζάντιο δὲν παρατηρήθηκε ὁ *ἀποκεντρισμός*, ποὺ σημειώθηκε στὴν ἄλλη Εὐρώπη κι ἀκόμα πὼς ἡ Μοναρχία κρατήθηκε ἴσαμε τὰ τελευταῖα χρόνια. Ὁ Οὐσπένσκης ξέχασε τὰ διάφορα πριγκηπάτα καὶ τὰ δουκάτα κι ἀκόμα, πὼς ἡ Μοναρχία ἦταν πιὰ στοὺς δυὸ τελευταίους αἰῶνες μιὰ *σκιὰ* ἐξουσίας.

ρουσιάζουν ἀπόλυτο *συγκεντρωτισμό*.

Ὁ βαθμὸς ἐπίσης τῆς βιομηχανικῆς του ἀνάπτυξης ἦταν στὰ χρόνια ἐκεῖνα (1200—1450) πολὺ μικρός, καὶ γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, τὸ ἐμπόριο ποὺ ἔκανε ἄλλοτες τὴν ἀκουστὴ πρωτεύουσά του, τὴν Πόλη, νὰ εἶναι τὸ οἰκονομικὸ Κέντρο τοῦ κόσμου, τώρα εἶχε περάσει στὰ χέρια τῶν Ἰταλῶν. Καὶ ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία ἀντὶς νὰ ἀναπτυχτεῖ δλοένα καὶ ξέπεφτε.

Ἀπὸ τὶς αἰτίες αὐτὲς στάθηκε ἀδύνατο οἱ Ρωμαῖοι[4] νὰ *συγκεντρωθοῦν* καὶ νὰ ὀργανώσουν ἕνα *ἐθνικὸ Κράτος*.[5]

Ἡ βυζαντινὴ οἰκονομία ἔπαψε πιὰ νὰ παρουσιάζει τὴν *ἑνότητα* ἐκείνη, ποὺ δίνει τὸν τύπο τῆς *ἐθνικῆς οἰκονομίας*. Ἀντὶς γιὰ μιὰ οἰκονομία σχηματίζονται πολλὲς τοπικὲς οἰκονομίες (ἐπαρχιακὸς οἰκονομικὸς συγκεντρωτισμός).

Ἡ *διάσπαση* αὐτὴ τῆς οἰκονομίας φέρνει καὶ τὸν ἐπαρχιακὸ πολιτικὸ ἀποκεντρισμὸ καὶ ἔτσι ἀντὶς νὰ ἔχουμε στοὺς τελευταίους αἰῶνες, *πολιτικὸ συγκεντρωτισμὸ* ἔχουμε *πολιτικὴ ἀποσυγκέντρωση*. Τὰ *δεσποτάτα* καὶ *πριγκηπάτα* (Ἠπείρου 1202—1216, Μυστρᾶ 1348

4. Ἐδῶ πρέπει νὰ δώσω μιὰ ἐξήγηση: Λέω *Ρωμαῖοι* καὶ ὄχι *Ἕλληνες* γιατὶ οἱ Ρωμαῖοι — ὅπως λέγονταν — τῆς βυζ. αὐτοκρατορίας *καμιὰ* σχέση ἐθνογραφικὴ — φυλετικὴ δὲν εἶχαν μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες. Φυσικὰ τὸ Ρωμαῖος ἐδῶ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ ἐθνικὸ Ρωμαῖος — κάτοικος τῆς Ρώμης ἢ ἀπόγονος τῶν Λατίνων. Πρόκειται γιὰ μιὰ νέα *ἐθνότητα*, ποὺ βγῆκε ἀπὸ τὸ ἀνακάτωμα σλάβων, ἀσιατῶν, λατίνων (=Ρωμαίων), Φράγκων καὶ Ἑλλήνων. Τὸ ὄνομα Ρωμαῖοι πιὸ ὕστερα, στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ἔγινε στὸ στόμα τοῦ λαοῦ *ρωμιοί*.

5. Ὁ φιλόσοφος Γ. Γεμιστὸς (Πλήθων) ἀντιπροσωπεύοντας τὶς νέες *ἀποσυγκεντρωτικὲς* τάσεις ἄρχισε — ὁλότελα ἀκαδημαϊκὰ — νὰ προπαγανδίζει τὴν ἰδέα ἑνοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους μὲ κέντρο τὴν Πελοπόννησο. Γιὰ τὶς πολιτικές, φιλοσοφικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰδέες τοῦ Γεμιστοῦ ἑτοιμάζω μιὰ εἰδικὴ μελέτη ποὺ θὰ δημοσιευτεῖ ἀργότερα.

— 1460, Ἀχαΐας 1263, αὐτοκρατορίας Νικαίας 1204 — 1261 κλπ.) ἀπ' αὐτὴ τὴν αἰτία ὀργανώθηκαν καὶ ἱδρύθηκαν.

Κάτω ἀπὸ τὶς νέες αὐτὲς συνθῆκες ἦταν ἀδύνατο νὰ βαστάξει ἡ αὐτοκρατορία στὰ χτυπήματα τῶν Φράγκων, Τούρκων καὶ Σέρβων καὶ στὶς ἐξεγέρσεις τῶν Ἀρβανιτάδων καὶ στὶς ἐπιδρομὲς τόσων ἄλλων ἐχτρικῶν λαῶν. Τὸ τέλος της λοιπὸν πλησίαζε. Ἀρχόντοι καὶ λαὸς ἄρχισαν νὰ τὸ καταλαβαίνουν. Ὡστόσο ἔβλεπαν μόνο τὰ ἀποτελέσματα κι ὄχι τὴν αἰτία τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς κατάντιας τους.

Ἡ οἰκονομικὴ κρίση εἶχε τὸν ἀντίχτυπό της καὶ σ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ μοιρολατρία, ἡ θρησκοληψία, οἱ δεισιδαιμονίες, οἱ πρόληψες εἶχαν κυριέψει ὅλες τὶς κοινωνικὲς τάξεις. Οἱ μάζες εἶχαν ἀποχαυνωθεῖ. Οἱ πλούσιοι, οἱ ἀριστοκράτες, περνοῦσαν μιὰ διεφθαρμένη ζωὴ καὶ ὁ ἀνώτερος Κλῆρος εἶχε ἐκφαυλιστεῖ ὅσο δὲν παίρνει.

Ὅλες οἱ ἐκδηλώσεις τῆς παρακμῆς καὶ τῆς σαπίλας ὑπῆρχαν στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καὶ κυρίως μέσα στὴν πρωτεύουσά της τὸν τελευταῖο καιρὸ ποὺ ψυχομαχοῦσε.[6]

6. Ὁ θεολόγος Ἰωσὴφ Βρυέννιος (14 - 15 αἰώνας) σένα του λόγο μὲ τὸν τίτλο «τίνες αἰτίαι τῶν καθ' ἡμᾶς λυπηρῶν» περιγράφει τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία σὰν ἕνα τόπο φαυλόβιο. Ἀκόμα καὶ ἀνήλικα κορίτσια παραδίνονταν στὴ διαφθορὰ καὶ ἡ πορνεία τῶν γυναικῶν ἦταν παντοῦ ξαπλωμένη. Στὴν ἀριστοκρατία μάλιστα οἱ γυναῖκες ντύνονταν ἀντρικὰ ροῦχα καὶ ὀργίαζαν νύχτα καὶ μέρα. Κοίτα ἀκόμα καὶ γιὰ τὶς δεισιδαιμονίες κλπ. τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου, τὸ λόγο κατὰ τῶν *ἐλληνιζόντων* (Δελ. Ἱστορ. καὶ Ἐθν. Ἑταιρίας Χρ. Α. σ. 105).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΑΞΙΚΗ ΠΑΛΗ ΜΕ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΜΑΣΚΑ

Ἡ νέα ἰδεολογία. Ἡ σύνοδο τῆς Φλωρεντίας. Θρησκευτικοὶ καυγάδες καὶ «προφητεῖες». Ἐνωτικοὶ καὶ Ἀνθενωτικοί

Στὴν περίοδο αὐτή, περίοδο παρακμῆς καὶ ἀθλιότητας γιὰ τὶς μεγάλες μάζες τοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλάζει ὁλότελα καὶ ἡ ἰ δ ε ο λ ο γ ί α. Ἡ πνευματικὴ κίνηση, ποὺ ἄρχισε κυρίως ἀπὸ τὸ δέκατο αἰώνα γύρω στὴ μελέτη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, δὲν ἐπηρεάζει τὰ πλατιὰ λαϊκὰ στρώματα, γιατί, ἡ κίνηση αὐτὴ ἦταν ὁλότελα ἀριστοκρατικὴ καὶ παρουσιαζόταν σὰν ἕνα μέσο πνευματικῆς ἀπόλαυσης τῆς κυρίαρχης τάξης. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἑλληνίζοντες λόγιοι μιλοῦν καὶ γράφουν τὴν ἀρχαΐζουσα γλώσσα. Γιὰ τὸν ἄλλο λαὸ πνευματικὴ τροφὴ ἦταν ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὑμνογραφία καὶ ἡ καλογερικὴ θρησκοφλυαρία. Ἀπὸ τὴ μ έ σ η τάξη (ἀστικὴ) ἀκούστηκαν βέβαια μερικὲς διαμαρτυρίες χωρὶς ὅμως γενικότερο ἀποτέλεσμα. Μάλιστα τὰ λ α ϊ κ ὰ τραγούδια, ποὺ ἀποδίνονται στὸν Πρόδρομο ἢ Πτωχοπρόδρομο εἶναι μιὰ πολιτικὴ σάτιρα τῆς τοτινῆς βυζαντινῆς κοινωνίας. Μὰ ἔξω ἀπὸ τὶς φ ι λ ο λ ο γ ι κ ὲ ς αὐτὲς διαμαρτυρίες καμιὰ ἄλλη σημαντικότερη λαϊκὴ κίνηση δὲν ξέρουμε νὰ παρουσιάστηκε ἐνάντια στοὺς γδύστες καὶ ἀχόρταγους ἐκμεταλλευτὲς τῆς ἀγροτιᾶς.

Οἱ ἀπαθλιωμένες ἀγροτικὲς μάζες ἀνίκανες ν' ἀντισταθοῦν στὴν καταπίεση, ἔπεσαν σὲ μιὰ παθητικὴ μοιρολατρία. Στὴ φτώχεια καὶ στὴν κακομοιριά τους βλέπουν τὴ θεϊκὴ κατάρα καὶ ὀργή. Οἱ καλογέροι μὲ τὴ βοήθεια τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης βρίσκουν λόγια παρηγοριᾶς. Καὶ ὅπως πρὶν ἔβλεπαν ὀνείρατα κι ἔπαιρναν ἐντολὲς ἀπὸ τὸ Θεὸ καὶ τὴν

Παναγιὰ γιὰ νὰ ἁρπάξουν τὰ χτήματα τῶν φτωχῶν χωρικῶν, ἔτσι καὶ τώρα τὸ «θεῖο» τοὺς πρόλεγε ὄχι μόνο τί γίνεται στὸν οὐρανὸ μὰ καὶ τί θὰ γίνει στὴ γῆς. Ἀπὸ φόβο μὴν τυχὸν ἡ Αὐτοκρατορία πέσει στὰ χέρια τῶν Φράγκων φεουδαρχῶν, ποὺ ἀποδείχτηκαν ἐχτροὶ τοῦ ὀρθόδοξου Κλήρου, ζητοῦσαν νέο κυρίαρχο, μιὰ ποὺ τὸ Βυζάντιο, μέρα μὲ τὴ μέρα ἔρεβε, καὶ δὲν μποροῦσε ν' ἀντισταθεῖ στὴν ὁρμὴ τῶν Τούρκων καὶ τῶν Λατίνων.

Ἀνάμεσα ὅμως σ' αὐτοὺς τοὺς δυό, προτιμοῦσαν τοὺς Τούρκους ποὺ δὲν ἦταν «ἐχτροὶ» τοῦ ὀρθόδοξου Κλήρου. Ἴσα ἴσα ἀπ' ὅπου πέρασαν δὲν πείραξαν οὔτε τὶς Ἐκκλησίες, οὔτε καὶ τὰ Μοναστήρια. Ἄφηναν τοὺς φεουδάρχες καὶ καλογέρους νὰ χαίρονται τὸ βιό τους καὶ τὰ ὑποστατικά τους, ἀρκεῖ νὰ προσκυνοῦσαν θεληματικὰ καὶ νὰ παράδιναν εἰρηνικὰ τὰ κλειδιὰ τῶν Κάστρων.[1]

Κάτω λοιπὸν ἀπὸ τὶς καινούργιες αὐτὲς κοινωνικοοικονομικὲς συνθῆκες σχηματίζεται σιγὰ σιγὰ μιὰ ὁλόκληρη φιλολογία ἀπὸ χρησμοὺς καὶ προφητεῖες. Ἡ Ἁγία Γραφὴ καὶ οἱ μεσαιωνικὲς παραδόσεις γύρω στὰ θαύματα καὶ τὶς μαγεῖες τροφοδοτοῦσαν τὴ φαντασία τῶν καλογέρων καὶ παρηγοροῦσαν μαζὶ τὴν ἀπαθλιωμένη μάζα τῶν σκλάβων τῆς γῆς ποὺ περίμενε παθητικὰ τὴν ἀπὸ «ἄνωθεν» βοήθεια.

Θαρρῶ πὼς μόνο μιὰ τέτοια ἐξήγηση χωρεῖ στὴν παθητικὴ καὶ μοιρολατρικὴ ἰδεολογία τῆς τοτινῆς ἐποχῆς[2] ποὺ

1. Κοίτα «Νέο Ἑλληνομν.» τόμ. V. σ. 63 καὶ παρ. καὶ τὰ «Ἠπειρ. Χρονικὰ» τόμ. Ε. σ. 197 ἄρθρο τοῦ Ἄμαντου: «Οἱ Χριστιανοὶ καὶ ὁ ὁρισμὸς τοῦ Σινὰν Πασᾶ». Κοίτα ἀκόμα γιὰ τὴν ἀνεξιθρησκεία καὶ τὸ σεβασμὸ τῶν Τούρκων τῆς ἐποχῆς τοῦ 16ου αἰώνα, στὸ δίκαιο τῆς ἰδιοχτησίας, τὸ β' τόμο τοῦ Jorga: Geschichte d. Osm. Reich., σ. 197 - 99 ὅπου σημειώνει καὶ τὶς σχετικὲς πηγές.

2. Ἡ διδασκαλία τῶν Ἡσυχαστῶν (τῶν καλογέρων τοῦ Ἅγιου Ὄρους) (14 αἰώνας), ποὺ πίστευαν πὼς μὲ τὴν ἀκινησία καὶ τὸ κοίταμα τοῦ ἀφαλοῦ μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ τό... Ἅγιο Φῶς

ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἀντιγνωμίες[3] μερικῶν καλογέρων, εἶναι ἡ ἐπικρατοῦσα ἰδεολογία.

Οἱ προφητεῖες, ποὺ παρουσιάζονταν σὰν ἡ ἰδεολογικὴ παρηγορία τῶν μαζῶν, δὲν ἦταν τίποτα ἄλλο, παρὰ τὸ ἀφιόνι τους.

Ἂς δοῦμε ὅμως ἀπὸ κοντὰ τί ἔλεγαν αὐτὲς οἱ «προφητεῖες».

Ἀπ' ὁλόκληρη τὴν προφητικὴ φιλολογία, τρεῖς προφητεῖες, ξεχώριζαν κι αὐτὲς ἐπηρέαζαν τὸ πιὸ πολὺ τὶς λαϊκὲς μάζες.

Ἡ μιά, ἡ πιὸ «σπουδαία», πρόβλεπε πὼς θὰ μπεῖ ὁ ἐχτρὸς — ὡς τέτοιον θεωροῦσαν τὸν Ἀγαρηνὸ (Τοῦρκο) — μέσα στὴν Πόλη καί, ἅμα φτάσει ἴσαμε τὴν κολόνα τοῦ Κωνσταντίνου, θὰ σηκωθεῖ ὁ λαὸς καὶ θὰ τὸν κυνηγήσει. Ἡ ἄλλη ἔλεγε πὼς ἕνα ἔθνος τοξοτῶν θὰ πάρει τὸ λιμάνι τῆς Πόλης καὶ θὰ χαλάσει τοὺς Ρωμαίους. Ὅσο γιὰ τοὺς Παλαιολόγους, αὐτοὶ θὰ πάψουν νὰ βασιλεύουν, ἔλεγεν ὁ τρίτος χρησμός, ἅμα ἀνέβει στὸ θρόνο ὁ ἕβδομος Παλαιολόγος καὶ θὰ βασιλεύει στοὺς Ὀθωμανοὺς ὁ ἕβδομος σουλτάνος ὕστερα ἀπὸ τὸν Ὀσμάν. Ἔτσι, ὅταν ὁ Μωάμεθ ὁ β' ἀνέβηκε στὸ θρόνο τοῦ πατέρα του, ὁ κοσμάκης ἄρχισε νὰ σταυροκοπιέται καὶ νὰ περιμένει τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ

δὲν εἶναι ἄσχετη ἀπὸ τὶς κοινωνικοοικονομικὲς συνθῆκες τῆς ἐποχῆς της.

3. Μερικοὶ θεολόγοι σὰν τὸ Βαρλαάμ, Ἀκίνδυνο, Πρόχωρο Κυδώνη κ.ἄ., πολέμησαν τοὺς Ἡσυχαστὲς καὶ τὶς διδασκαλίες τους, χωρὶς ὅμως ἀποτέλεσμα, γιατὶ οἱ Σύνοδοι ποὺ ἔγιναν στὴν Πόλη (1341, 1347 καὶ 1368) ἐγκρίνανε τὶς βλακεῖες τῶν Ἡσυχαστῶν. Στὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ ἕνας ἄλλος ἁγιορείτης καλόγερος, ὁ Νίφων, ἔχοντας καὶ ὀπαδούς, ἔσπαζε καὶ ἔκαιε τὶς εἰκόνες, μὰ στὸ τέλος πιάστηκε καὶ καταδιώχτηκε. Οἱ αἱρέσεις αὐτὲς ἐνάντια στὴν ἐπίσημη θεολογικὴ διδασκαλία φυσικὰ στὴ βαθύτερή της ἀνάλυση, ἦταν ἀντιπολιτευτικὰ κινήματα λαϊκὰ (πληβειακά). Ἐξάλλου δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε πὼς στὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὁ λαὸς τοὺς πνευματικοὺς ἀρχηγοὺς τοὺς ἔπαιρνε ἀπὸ τὴν τάξη τοῦ Κλήρου, γιατί, ὅπως εἴπαμε, ὁ Κλῆρος ἦταν ὁ μονοπωλητὴς τῆς διανόησης.

Κωνσταντίνου, ἐπειδὴ ἦταν ὁ ἕβδομος αὐτοκράτορας ὕστερα ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ τὸν Παλαιολόγο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἄρχιζε ἡ προφητεία.

Μιὰ ἄλλη ὅμως προφητεία, ποὺ τάχατες τὴν εἶπε στὴν Οὐγγαρία κάποιος γέροντας βυζαντινός, ἦταν πιὸ χαρακτηριστική, γιατὶ ὅριζε πὼς μόνο τότε θὰ ἰδοῦν ἄσπρη μέρα οἱ Ρωμαῖοι, ἅμα οἱ Τοῦρκοι μποῦν στὴν Πόλη καὶ τήνε χαλάσουν. Νά τί ἔλεγε:

> «Ἴσθι, τέκνον· εἰ μὴ παντελὴς φθορὰ Ρωμαίοις ἐπέλθοι, οὐκ ἐπιγελάσει τοῖς Χριστιανοῖς ἡ τύχη· δεῖ γὰρ τὴν Πόλιν ὑπὸ Τούρκων φθαρῆναι καὶ οὕτω τὰ τῶν Χριστιανῶν δυστυχήματα τέλος ἕξουσι».[4]

Ὡστόσο δὲν ἦταν μόνο οἱ «προφητεῖες» ποὺ μαρτυροῦσαν πόσο εἶχε προπαγανδιστεῖ μέσα στὶς μάζες ἡ ἰδέα πὼς πρέπει νά 'ρθει ἄλλο βασίλειο νὰ πάρει τὴν Πόλη.

Ὑπάρχουν καὶ π ο λ ι τ ι κ ὲ ς πράξεις.

Ὁ μητροπολίτης τῆς Ἀγχιάλου (Βουλγαρίας) Μιχαήλ, γράφοντας στὸν Ἐμμ. Κομνηνὸ (12ος αἰώνας), μαζὶ μὲ ἄλλα, λέει καθαρὰ καὶ ξάστερα, πὼς πρέπει τὸ Βυζάντιο νὰ τὸ πάρουν οἱ Τοῦρκοι, ποὺ εἶναι χίλιες φορὲς καλύτεροι ἀπὸ τοὺς Λατίνους:

> «Καὶ δεσποζόντων μὲν ἡμῶν ἀσεβῶν — γράφει — οὐδὲν παρεβλάβημεν, εἰ δὲ κατά τι κοινωνοῦμεν τοῖς Ἰταλοῖς, τὰ μέγιστα ζημιούμεθα, εἰς αὐτὸ τὸ Δόγμα λαβόντες τὸν κίνδυνον ἀνατρέχοντα. Κυριεύσοι δέ μου τις Ἀγαρηνὸς τὸ φ α ι ν ό μ ε ν ο ν, καὶ μὴ μοι συντρέχοι τὸ ν ο ο ύ μ ε ν ο ν Ἰταλός· τῷ μὲν οὐχ ὁμογνωμονῶ ἂν ὑπόκειμαι· τοῦ δὲ τὴν συμφωνίαν

---

4. Κοίτα τὸ Δ ο ύ κ α κεφ. ΛΜ καὶ ΜΒ, Χ α λ κ ο κ ο ν δ ύ λ η σ. 397. Λ ε ο ν ά ρ δ ο τοῦ Χιώτη: Ἐπιστολὴ κλπ. § 33.

> ἐπὶ τῇ πίστει δεξάμενος, τοῦ ἐμοῦ Θεοῦ ἐμαυτῶν ἀπεχώρησα».[5]

Ἔχουμε ἀκόμα κι ἄλλες ἐπίσημες πράξεις. Ἀπὸ φιρμάνια, ποὺ ἔβγαλε ὁ σουλτάνος Ὀρχὰν (1326 - 1390) μαθαίνουμε πὼς οἱ ἁγιορεῖτες καλογέροι τὰ εἶχαν ἀπὸ τότες καλὰ μὲ τοὺς Τούρκους. Κι αὐτὸ μᾶς τὸ πιστοποιοῦν τὰ τούρκικα ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὀρχάν, ποὺ λένε:

> «Ἐπειδὴ οἱ ἁγιορεῖται, πρὸ τῶν ἄλλων ραγιάδων ἐδέχτησαν τὴν ὑπηκοότητα καὶ ἀπέκτησαν τὴν ἀσυδοσίαν...».[6]

Οἱ ἴδιοι στὰ 1430, ἅμα ἔπεσε ἡ Σαλονίκη, προσκάλεσαν τὸ σουλτάνο Μουρὰτ τὸ Β΄ νὰ στείλει ἀνθρώπους του νὰ τοῦ παραδώσουν τὸ Ὄρος.[7]

Στὰ 1396, πάλι ὅταν ὁ Βογιαζὴτ περνοῦσε ἀπὸ τὴ Θεσσαλία καὶ τὴ Ρούμελη, οἱ περισσότερες πόλεις (Τρίκκαλα, Λάρισα, Δομοκός), παραδόθηκαν θ ε λ η μ α τ ι κ ά. Ὁ Δεσπότης μάλιστα ἀπὸ τὰ Σάλωνα τὸν προσκάλεσε νὰ κυνηγήσουν στὰ μέρη του.[8]

---

5. Κοίτα Ζαμπελίου: «Βυζαντιναὶ Μελέται». Ἀθ. 1857 σημ. ρϐ. τέλος.

6. «Τὸ Ἅγιον Ὄρος — γράφει ὁ ἴδιος Σμυρνάκης, ποὺ μᾶς δίνει τὴν παραπάνω πληροφορία — φαίνεται ὅτι ἀναγνώρισε τὴν κυριαρχίαν τῶν Ὀθωμανῶν, ὅτε ἡ ἕδρα αὐτῶν ἦν ἐν Προύσῃ, ἴσως ἐπὶ Σουλτάνου Ὀρχὰν τοῦ Νικητοῦ (1326 - 1360). Οἱ δὲ πατέρες τοῦ Ἁγίου Ὄρους, προϐλέποντες ὅτι ἡ πρωτεύουσα τοῦ ϐυζαντινοῦ κράτους θέλει περιέλθει εἰς χεῖρας τῶν Ὀθωμανῶν, ἕνεκεν τῶν ἐν αὐτῇ ἐπικρατουσῶν τότε ἀπείρων καταμελιστῶν καὶ δ ι ε ν έ ξ ε ω ν, ἔσπευσαν εἰς Προύσαν καὶ ὑπέϐαλον τὴν ὑποταγὴν αὐτῷ τῷ Σουλτάνῳ, παρ' οὗ ἔλαϐον τὴν ἐπικύρωσιν τῶν κτημάτων καὶ προνομίων αὐτῶν». (Σμυρνάκη: Τὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἀθ. 1903, σελ. 109).

7. Κοίτα καὶ χρονικὸν Ἱ έ ρ α κ ο ς στιχ. 366 — 387.

8. Ὁ Χαλκοκονδύλης, ϐιϐλ. ΙΙ σ. 67 - 68, μᾶς περιγράφει ἔτσι τὸ πέρασμα τοῦ Βογιαζὴτ ἀπὸ τὴ Ρούμελη:

> «Τοῦ δὲ Φωκαίων ἀρχιερέως ἐπαγομένου σφίσιν ἐπὶ χώραν κυνηγῆσαι τε κρατίστην καὶ λιμῶνας γεράνους παρεχομένους

'Από όσα εἰπώθηκαν παραπάνω, εἶναι φανερὸ πῶς μέσα στὶς πλατιὲς φτωχὲς ἀγροτικὲς μάζες, καθὼς καὶ στοὺς ἀστούς, καλλιεργήθηκε ἡ ἰδέα πὼς ἦταν γραμμένο ἄ π ὁ Ἄ ν ω θ ε ν νὰ χαθεῖ ἡ Πόλη. Ἡ ἐπαρχιακὴ κυρίως φεουδαρχία (καλογέροι καὶ δυνατοὶ) ἔβλεπαν πὼς δὲν ὑπῆρχε ἄλλη σωτηρία, παρὰ νἄρθουν οἱ Τοῦρκοι. Μόνο μὲ τὸν Τοῦρκο γιὰ κυρίαρχο ὑπῆρχε ἐλπίδα νὰ κρατήσουν τὰ πλούτη τους καὶ προνόμιά τους. Ὅσο γιὰ τοὺς Λατίνους (Φράγκους) οὔτε νὰ τοὺς ἀκούσουν δὲν ἤθελαν. Τοὺς ἤξεραν ἀπὸ τὶς σταυροφορίες πόσο ἀχόρταγοι καὶ γδύστες ἦταν. Γι' αὐτὸ καὶ τοὺς μισοῦσαν καὶ τοὺς φοβοῦνταν σὰν τὸ Χάρο.

'Από τὶς ἀντικειμενικὲς αὐτὲς συνθῆκες δημιουργήθηκαν κι οἱ κατάλληλοι ὑποκειμενικοὶ ὅροι. Ὅλος ὁ κοσμάκης πίστευε πὼς μόνο ἅμα ἔρθει ἕνα ξένο βασίλειο θὰ ἡσυχάσει ἀπὸ τὴν τοκογλυφία, τὰ πολλὰ δοσίματα, τὶς καταπιέσεις, τὶς ξενικὲς ἐπιδρομές, τὶς πολεμικὲς περιπέτειες καὶ ἁρπαγές.

Οἱ μεγάλοι ὅμως, οἱ δυνατοί, δὲν περίμεναν μόνο τὶς προφητεῖες, μὰ καὶ π ο λ ι τ ε ύ ο ν τ α ν μ' αὐτὲς τὶς ἀντιλήψεις γιὰ νὰ προλάβουν καμιὰ καινούργια σταυροφορία τῶν Λατίνων.

Φυσικὰ ὅλοι οἱ αὐλικοὶ καὶ ἡ ἀριστοκρατία τῆς Πόλης δὲν ἦταν σύμφωνοι.

Μέσα στὴν Πόλη, στὸ Γαλατά, οἱ 'Ιταλοὶ εἶχαν τὰ ἐμπορικὰ προνόμιά τους. Στὰ Νησιὰ τὸ ἴδιο. Ἡ Σαλονίκη ἀπὸ τὸ 1430 ἦταν πιὰ τούρκικη. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ 'Αδριανούπολη (1361). Ἡ Θεσσαλία εἶχε παρθεῖ ἀπὸ τὸ 1423. Τὰ Γιάννενα ἀπὸ τὸ 1431. Ὁ Μωριὰς ἦταν μιὰ ἀνεξάρτητη ἐπαρχία ποὺ φυτοζωοῦσε καὶ ἀπὸ ὥρα σὲ ὥρα κινδύνευε νὰ σκλαβωθεῖ. Ἡ 'Ασία εἶχε γίνει τούρκικη ἐπαρχία καὶ ἡ 'Αθήνα ἦταν φράγκικη. Τὸ Βυζαντινὸ Κράτος στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰώνα ἦταν σχεδὸν ἡ πρωτεύουσά του καὶ μερικὲς ἄλλες πόλεις. Οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Βογιαζήτ εἶχαν δημιουργήσει μὲ τὶς καταχτήσεις τους μιὰ στρατιωτικὴ τανάλια γύρω στὴν Πόλη. Οὐσιαστικὰ δὲν ὑπῆρχε κράτος, μόνο ἡ σκιά του καὶ ἡ ἱστορικὴ παράδοση τῆς χιλιόχρονης ἱστορίας του, τοῦ ἔδινε κάποια ζωή.

πλῆθος ἄπλετον καὶ πεδία ἐνιππεῦσαι τὰ κάλλιστα» σ. 67.
Καὶ παρακάτω:
«Προέλαυνε δὲ εἰς τὰ πρόσω, τὸ δὲ Ζητοῦνιν τὸ ἐν Θερμοπύλαις καὶ Πάτραις τὰς ἐν τῷ πεδίῳ πρὸς τῇ ὑπωρείᾳ τῶν Λοκρῶν ὄρους κατεστρέψατο, καὶ αὐτῷ προσεχώρησε καὶ ἄλλα δὲ τῶν ταύτῃ πολισμάτων οὐκ ὀλίγα προσεχώρησεν αὐτῷ καθομολογίῃ», σ. 67.

Στὴν περίοδο αὐτή, ποὺ ψυχομαχοῦσε ἡ ξακουσμένη πρωτεύουσά του, μιὰ μειοψηφία ἀπὸ αὐλικούς, ἀνώτερο Κλῆρο καὶ εὐγενεῖς, προσπαθοῦσαν νὰ «σώσουν» τὴν Πόλη κάνοντας ὑποχωρήσεις στὸν Πάπα. Τοὺς ἔφτανε νὰ μὴ χάσουν τὰ προνόμιά τους. 'Επικεφαλῆς τῆς φατρίας αὐτῆς ἦταν ἡ δυναστεία τῶν Παλαιολόγων. Ὅσο κι ἂν ὁ Γαλατὰς καὶ τὸ Αἰγαῖο ἦταν στὰ χέρια τῶν Γενοβέζων καὶ Βενετσάνων, εἶχαν κι αὐτοὶ τὸ μερτικό τους. Δὲν ἦταν βέβαια εὐτυχισμένοι ὅπως πρῶτα, στὰ παλιὰ τὰ χρόνια, ὡστόσο εἶχαν ἀκόμα πλούτη πολλὰ καὶ μὲ τὴν τοκογλυφία καὶ τὸ παζάρεμα ποὺ ἔκαναν στὰ συντεχνιακὰ προνόμια εἶχαν πολλὲς ἀπολαβές. Τὸ ἴδιο καὶ ὅσοι δεσποτάδες ἦταν τὸ ἕνα τους μὲ τὸ παλάτι ἢ ὅσοι στὶς ἐπαρχίες τους ποὺ εἶχαν πάρει προνόμια οἱ Γενοβέζοι καὶ Βενετζάνοι, συμβιβάστηκαν μὲ τοὺς Λατίνους καὶ τὰ περνοῦσαν καλά. Ὁ κατώτερος ὅμως κλῆρος καθὼς καὶ οἱ καλογέροι, αὐτοὶ ἦταν πῦρ καὶ μανία κι οὔτε ἤθελαν ν' ἀκούσουν γιὰ τοὺς Λατίνους. Κι ἀλήθεια κανένα ὄφελος δὲν εἶχαν. Τὰ μοναστήρια θὰ τά 'παιρναν οἱ Φράγκοι καὶ μαζὶ καὶ τὰ μεγάλα χτήματα. Οἱ καλογέροι θὰ διώχνονταν καὶ θὰ ψοφοῦσαν ἀπὸ τὴν πείνα.

Ἔτσι, ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτή, σχηματίστηκαν δυὸ μεγάλα κόμματα μέσα στὴν Πόλη. Τὸ φιλολατινικὸ ποὺ ἂν καὶ δὲν

εἶχε μάζες μαζί του καὶ ἦταν μειοψηφία ὡστόσο ἦταν δυνατὸ γιατὶ εἶχε τὴν ἐξουσία στὰ χέρια του. Καὶ τὸ ἀντιλατινικὸ καὶ φιλοτουρκικὸ ποὺ συγκέντρωνε σχεδὸν ὅλες τὶς λαϊκὲς μάζες (φτωχολογιὰ καὶ καλογέρους).

Τὸ κόμμα τοῦ Παλαιολόγου βλέποντας πὼς οἱ Τοῦρκοι γρήγορα θὰ ξανασήκωναν πόλεμο γιὰ νὰ πάρουν τὴν Πόλη ἀποφάσισε νὰ ζητήσει τὴν ὑλικὴ συνδρομὴ τοῦ Πάπα. Γι' αὐτὸ καὶ δέχτηκε νὰ γίνει μιὰ ἐκκλησιαστικὴ σύνοδο ἀπὸ λατίνους καὶ ὀρθόδοξους γιὰ νὰ κανονίσει τὰ ζητήματα, ποὺ χώριζαν τὶς δυὸ Ἐκκλησίες (σχίσμα). Ὁ Ι. Παλαιολόγος ἦταν ἀποφασισμένος νὰ κάνει κάθε εἶδος ὑποχώρηση στὸν Πάπα μὲ τὴν ἰδέα πὼς ἡ *Ἕνωση* τῶν Ἐκκλησιῶν θὰ ἔσωζε τὴν Πόλη ἀπὸ τοὺς Τούρκους.[9]

Ἔτσι, ὕστερα ἀπὸ πολλὲς διαπραγματεύσεις, ἔγινε ἡ Ἑνωτικὴ Σύνοδο τῆς Φεράρας καὶ ὕστερα τῆς Φλωρεντίας (1438 - 1439).

Ὁ Πάπας, εἶν' ἀλήθεια, δὲ φέρθηκε καλὰ στὴ Σύνοδο αὐτή. Ξέροντας τὰ κρατικὰ χάλια τῆς Πόλης, ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα γύρεψε νὰ ταπεινώσει τοὺς «ὀρθόδοξους» Κληρικούς. Ὁ Ι. Παλαιολόγος ὅμως ἔκανε πὼς δὲν καταλάβαινε τοὺς ἐξευτελισμοὺς καὶ ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὰ δογματικὰ ζητήματα. Ἤθελε μιὰν ὥρα ἀρχύτερα νὰ τελειώσει ἡ Σύνοδο καὶ νὰ ὑπογραφεῖ ἡ Ἕνωση γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἐλπίζει στὴ βοήθεια τοῦ Πάπα. Οἱ λατίνοι, πάλι δὲ βιάζονταν. Ἴσα ἴσα, ἤθελαν νὰ ξεκαθαριστοῦν ὅλα τὰ ζητήματα γιὰ νὰ μποροῦν «ἐλέῳ Θεοῦ» νὰ πάρουν ἀργότερα τὴν Πόλη.

Ὕστερα ἀπὸ πολλὲς συζήτησες, μὲ κέντρο τὰ *πρωτεῖα* τοῦ Πάπα καὶ ἂν τὸ «Ἅγιο Πνεῦμα» ἐκπορεύεται κι ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ Υἱὸ ἢ μόνο ἀπὸ τὸν Πατέρα, οἱ ρωμαῖοι δεσποτάδες καὶ θεολόγοι — ἐξὸν ἀπὸ μερικοὺς «ἀδιάλλαχτους» — ὑποτάχτηκαν στὸν Πάπα καὶ ὑπόγραψαν τὴν *Ἕνωση τῶν Ἐκκλησιῶν*.

9. Καὶ στὸ 1339 ὁ αὐτοκράτορας Ἀνδρόνικος ἔστειλε στὸν Πάπα, τὸν καλόγερο Βαρλαάμ, νὰ τὸν παρακαλέσει νὰ στείλει βοήθεια γιὰ νὰ διώξει τοὺς Τούρκους ἀπὸ ὅσες βυζαντινὲς πόλεις τὶς εἶχαν πάρει. Κι ἅμα ξεμπέρδευε μὲ τοὺς Τούρκους θὰ γινότανε *Οἰκουμενικὴ Σύνοδο* ποὺ ν' ἀποφασίσει γιὰ τὰ δογματικὰ ζητήματα ποὺ χώριζαν τὶς δυὸ Ἐκκλησίες. Ὁ Πάπας ὅμως δὲ δέχτηκε τοὺς τέτοιους ὅρους.

Ἀπὸ τότες ἡ Πόλη οὐσιαστικὰ παραχωρούντανε στοὺς λατίνους. Ἀναβάλλονταν μονάχα γιὰ λίγο καιρὸ ἡ τυπικὴ κατάλυση τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, ὥσπου νὰ προετοιμαστοῦν τὰ πνεύματα καὶ βρεῖ τὴν εὐκαιρία ὁ Πάπας.

Τέτοια βαθύτερη σημασία εἶχε ἡ *Ἕνωση τῶν Ἐκκλησιῶν* ποὺ συμφωνήθηκε στὴ Φλωρεντία. Τὰ δογματικὰ ζητήματα ἔκρυβαν οἰκονομικὰ συμφέροντα, ὄχι μονάχα στὴν ἐποχὴ αὐτή, μὰ καὶ ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Φώτιου. Ὡστόσο ἡ πολιτικὴ τοῦ Παλαιολόγου ἀπότυχε.

Ὅταν μαθεύτηκαν οἱ ἀποφάσεις τῆς Φλωρεντίας, μεγάλος λαϊκὸς ἀναβρασμὸς ἄρχισε στὴν Πόλη ποὺ πῆρε τὴ μορφὴ ἐμφύλιου πόλεμου.[10]

Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Παλαιολόγου πῆραν τὸ ὄνομα *ἑνωτικοὶ* καὶ οἱ ἄλλοι ποὺ δὲν ἤθελαν τὴν Ἕνωση, *ἀνθενωτικοί*.

Οἱ ἐκκλησιαστικὲς αὐτὲς ἀντιθέσεις φυσικὰ σήμερα μᾶς φαίνονται σὰν ἀνεξήγητοι καὶ σχολαστικοὶ θεολογικοὶ καυγάδες γύρω σὲ μεταφυσικὰ ζητήματα. Μάλιστα οἱ διάφοροι «σοβαροὶ» ἱστορικοί, ἀπὸ τότες ἴσαμε σήμερα, κατακρίνουν

10. Στὰ 1450 ἔγινε καὶ μιὰ τοπικὴ Σύνοδο στὴν Πόλη ποὺ ἀφόρισε τὸν Πατριάρχη Γρηγόριο ποὺ ὑπόγραφε τὴν Ἕνωση καὶ ἔβαλε *νέο* Πατριάρχη, τὸν Ἀθανάσιο τὸ Β', ποὺ ὁ Παλαιολόγος δὲν *ἀναγνώρισε*. Οἱ καλογέροι τόσο μέσα στὴν Πόλη (ποὺ εἶχε πολλὰ μοναστήρια) ὅσο καὶ ἔξω, καὶ προπάντων στὸ Ἅγιο Ὄρος, χάλασαν κόσμο. Παρουσίαζαν ἕνα ἐπαναστατημένο μπουλούκι ποὺ μὲ τὶς ταραχές του τράνταζε τὸ θρόνο τῶν Παλαιολόγων. Γιὰ τὸν καλογερικὸ φανατισμὸ τῶν ἁγιορειτῶν καλογέρων κοίτα καὶ τὴ μονογραφία τοῦ **Gass: Zur Geschichte der Athosklöster**, σ. 33 κ. παρακ.

τὴν «ἀδιαλλαξία» καὶ τὸν καλογερικὸ φανατισμό. Ὡστόσο ἡ ἀδιαλλαξία καὶ ὁ καλογερικὸς φανατισμὸς δὲν εἶχαν π ρ ο σ ω π ι κ ὰ ἐλατήρια, μὰ κάτω ἀπὸ τὰ «δόγματα» κρύβονταν, ὅπως εἴπαμε, πολὺ ὑλικὰ συμφέροντα.

Ἐπικεφαλῆς τῶν ἑ ν ω τ ι κ ῶ ν ἦταν ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας. Ἀρχηγὸς τῶν ἀ ν θ ε ν ω τ ι κ ῶ ν ἦταν ὁ μεγάλος δούκας, ὁ Λουκᾶς Νοταρᾶς, ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους ἄρχοντες τῆς Πόλης. Αὐτὸς ἀντιπροσώπευε τὸ ἀντιλατινικὸ καὶ φιλοτουρκικὸ κόμμα. Ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς ἄλλους εὐγενεῖς, πίστευε, πὼς μὲ τοὺς λατίνους, δὲ συμβιβάζονται τὰ συμφέροντά του. Ἐλπίδα καμιὰ νὰ μείνει ὁ πιὸ μεγάλος ἄρχοντας τῆς Πόλης, ἅμα ἔρχονταν οἱ λατίνοι, δὲν εἶχε. Ὅσο γιὰ τοὺς Τούρκους στὴν Ἀδριανούπολη κι ὅπου ἀλλοῦ εἶχαν περάσει, σέβονταν καὶ ἐχτιμοῦσαν τοὺς παλιοὺς ἄρχοντες. Ἔτσι ἀπὸ μιὰ τέτοια ψυχολογία βρέθηκε ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἀντιπολίτευσης. Ὡστόσο δὲν ἦταν καμωμένος γιὰ ἀρχηγός, τοῦ ἔλειπε τὸ κουράγιο. Δίσταζε καὶ δὲν ἤθελε νὰ τὰ χαλάσει μὲ τὸν αὐτοκράτορα. Ἦταν ἕνας καιροσκόπος καὶ πίστευε στοὺς συμβιβασμούς. Γι' αὐτὸ δὲν πῆρε ἐξαρχῆς στάση ἐχτρικὴ ἐνάντια στὴ δυναστεία τῶν Παλαιολόγων. Δὲν ἤθελε τὴν Ἕ ν ω σ η, μισοῦσε τοὺς λατίνους μὰ καὶ δίσταζε νὰ πάρει μιὰ ξεκαθαρισμένη θέση στὴν ἐκκλησιαστικὴ πάλη. Ἀπὸ τὴν ἀτολμία αὐτὴ τοῦ Νοταρᾶ, ἀναδείχτηκε ἀρχηγὸς τῶν ἀνθενωτικῶν ὁ καλόγερος καὶ θεολόγος Γεννάδιος ὁ Σχολάριος, ποὺ πιὸ ὕστερα, ἔγινε καὶ ὁ πρῶτος πατριάρχης τῆς τουρκοκρατίας.

Πεισματάρης ὅσο δὲν ἔπαιρνε καὶ θεολόγος μὲ ὄνομα μεγάλο, στάθηκε μὲ λόγο καὶ μὲ ἔργο ἐχτρὸς τῆς Ἕ ν ω σ η ς. Αὐτὸς λοιπὸν ἦταν ὁ πραγματικὸς ἀρχηγὸς κι αὐτὸν ἄκουγαν οἱ μάζες τῶν λαϊκῶν καὶ καλογέρων.

Κι ὅμως δὲν πρέπει, ἐπειδὴ εἶχε τὶς λ α ϊ κ ὲ ς μάζες μαζί του νὰ ξεγελαστοῦμε καὶ νὰ πιστέψουμε πὼς τὸ κ ί ν η μ ά του εἶχε προοδευτικὸ περιεχόμενο. Ἴσα ἴσα καὶ στὴ μορφὴ καὶ στὴν οὐσία του ἦταν ἀντιδραστικό, γιατί, καταδίκαζε τὶς μάζες στὴν παθητικὴ ἀδράνεια καὶ τὴ μοιρολατρία. Μὲ πρόσχημα τὴν «ὀρθοδοξία» καὶ τὴν «πίστη», παρ' ὅλη τὴ θεολογικὴ φλυαρία του, ζητοῦσε νὰ σώσει τὶς ἰ δ ι ο χ τ η σ ί ε ς καὶ τὰ προνόμια τῶν μοναστηριῶν καὶ τοῦ Κλήρου. Γιὰ τὶς λ α ϊ κ ὲ ς καταπιεζόμενες μάζες δὲν τὸν ἔνοιαζε καθόλου, κι οὔτε ἔδινε μιὰ πεντάρα γιὰ τὴν τύχη τους. Τὸ μόνο ποὺ τὸν ἐνδιέφερε ἦταν νὰ τὶς κρατήσει σὲ π α θ η τ ι κ ὴ ὑ π ο τ α γ ή, γιὰ νὰ μπορέσουν οἱ Τοῦρκοι μιὰν ὥρα ἀρχύτερα νὰ πάρουν τὴν Πόλη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ

Οἱ προετοιμασίες τῶν Τούρκων. Οἱ ἐνισχύσεις τῶν Λατίνων. Ἡ πάλη ἑνωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν. Ἡ λειτουργία τῆς Ἁγιᾶς Σοφιᾶς στὶς 12 τοῦ Δεκέμβρη 1452. Ὁ ρόλος τοῦ Γεννάδιου Σχολάριου. Ἡ πολιορκία.

Ὅ,τι φοβόταν ὁ Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, ὁ τελευταῖος αὐτοκράτορας, ποὺ διαδέχτηκε στὰ 1448 - 9 τὸν ἀδερφό του Ἰωάννη, δὲν ἄργησε νὰ πραγματοποιηθεῖ. Οἱ Τοῦρκοι ἀποφάσισαν νὰ πάρουν τὴν Πόλη. Ἦταν ἡ τρίτη φορὰ ποὺ ἔκαναν αὐτὴ τὴ δοκιμή. Παλιότερα, στὰ 1391 - 1398, δοκίμασε ὁ Βογιαζήτ. Πιὸ ὕστερα (1422) ὁ Μουράτ. Καὶ τώρα (1453) ὁ νέος σουλτάνος Μωάμεθ (Μωχαμέτ) ὁ Β'. Εἶν' ἀλήθεια πὼς ὁ Κωνσταντίνος Παλαιολόγος μιὰ ὥρα ἀρχύτερα ἔσπρωξε ὁ ἴδιος τὰ πράματα στὸν πόλεμο.

Ἔχοντας φαίνεται πληροφορίες πὼς ὁ Μωάμεθ, παιδὶ ὅπως ἦταν, δὲ στεκόταν καλὰ στὸ θρόνο του γιατὶ ξεσηκώθηκαν οἱ Σελτσοῦκοι τῆς Καραμανίας, γύρεψε νὰ ἐκβιάσει τὸ Σουλτάνο στέλνοντάς του πρέσβεις μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ τοῦ ζητήσουν νὰ διπλασιάσει τὰ ἔξοδα ποὺ ἔστελνε στὸν αὐτοκράτορα γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ πολιτικοῦ φυγάδα Ὀρχὰν ποὺ ἔμενε στὴν Πόλη. Μὰ τὰ πράματα δὲν ἦταν ἔτσι ὅπως τὰ φανταζόταν ὁ Παλαιολόγος. Ὁ Μωάμεθ καὶ τοὺς Σελτσούκους νίκησε καὶ στὸ θρόνο του στεκόταν καλά. Γι' αὐτὸ ἀπάντησε στὸν Παλαιολόγο πολὺ ὠμὰ καὶ ἄρχισε ἀμέσως τὶς προετοιμασίες του γιὰ τὴ μεγάλη πολιορκία τῆς Πόλης. Ἡ πρώτη του μάλιστα δουλειὰ ἦταν νὰ χτίσει κάστρο στὴν εὐρωπαίικη ἀκροθαλασσιὰ τοῦ Μαρμαρᾶ ποὺ τὸ ὀνόμασε Μπογάζ - κεσσίν. Μὲ τὸ κάστρο αὐτὸ ἐξασφαλιζόταν τὸ πέ-

ρασμα τοῦ τούρκικου στρατοῦ ἀπὸ τὴν Ἀσία στὴν ἀντικρινὴ μεριά, κι ἀκόμα, ἐμπόδιζε τὸν Παλαιολόγο ἀπὸ κάθε προετοιμασία, γιατί, τοῦ ἔκοβε τὶς στράτες μὲ τὴ Θράκη. Ὅσο γιὰ τὶς ναυτικὲς ἑτοιμασίες ἔβγαλε διαταγὴ νὰ φτιαχτεῖ μεγάλος στόλος. Ἔτσι τὸ κάστρο, βάζοντας χιλιάδες ἐργάτες νὰ δουλεύουν, ἑτοιμάστηκε πολὺ γρήγορα καὶ τὸν Αὔγουστο μήνα τοῦ 1452 ἦταν ἕτοιμο. Οἱ Ρωμαῖοι ἔτριβαν τὰ μάτια τους καὶ ὁ Κ. Παλαιολόγος ἔβλεπε πιὰ πῶς τὰ πράματα ἦταν πολὺ σκοῦρα. Γι' αὐτὸ ἄρχισε νὰ ζητάει βοήθεια ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς βασιλιάδες τῆς Εὐρώπης καὶ ἀπὸ τὸν Πάπα. Μὰ δὲν ἦταν εὔκολο νὰ τοῦ στείλουν στρατό. Ἡ Ἰταλία περνοῦσε μιὰ ἀνώμαλη περίοδο ἀπὸ ἐσωτερικὲς ἀνακατωσοῦρες. Ἡ Γαλλία ἔνιωθε ἐπάνω της τὸ ἀγριεμένο μάτι τῆς Ἀγγλίας. Ἐξάλλου εἶχε κι αὐτὴ φασαρίες ἐσωτερικές. Οἱ Καταλανοὶ πολεμοῦσαν μὲ τοὺς Ἄραβες. Ἡ Γερμανία ἦταν ἀδύνατη. Μόνο οἱ Βενετσᾶνοι καταλάβαιναν τί σημασία θὰ εἶχε γιὰ τὰ συμφέροντά τους τὸ πέσιμο τῆς Πόλης καὶ γι' αὐτὸ ἔστειλαν μιὰ μικρὴ βοήθεια. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ Γενοβέζοι.[1] Ὁ Πάπας ἔστειλε τὸν καρδινάλιο Ἰσίδωρο μὲ 200 πολεμιστές. Ἄλλους δὲν εἶχε. Ἴσως ὅμως καὶ νὰ μὴν ἤθελε νὰ βοηθήσει τὸν Παλαιολόγο, γιατὶ ἤξερε, πῶς μέσα στὴν Πόλη τὸ ἀ ν θ ε ν ω τ ι κ ὸ κόμμα ἦταν πανίσχυρο.

Ὡστόσο ἔπρεπε νὰ κολακευτεῖ ὁ Πάπας. Ὁ Παλαιολόγος, πιστεύοντας ἀκόμα στὶς παλιὲς ὑποσχέσεις του διάταξε νὰ γίνει στὴν Ἁγιὰ Σοφιὰ στὶς 12 Δεκέμβρη μήνα τοῦ 1452 ἡ ἑ ν ω τ ι κ ὴ λειτουργία στὴν ὁποία μνημονεύτηκε ὁ Πάπας. Ἔπρεπε ὅπως ὅπως νὰ ἐπισημοποιηθεῖ ἡ Ἕ ν ω σ η τῶν ἐ κ κ λ η σ ι ῶ ν.

Ἡ ἐπίσημη αὐτὴ πράξη τοῦ Παλαιολόγου ὅσο κι ἂν ἐπιβαλόταν ἀπὸ πολιτικὴ ἀνάγκη, ἦταν ἀ ν τ ι λ α ϊ κ ὴ καὶ μὲ τὴν τέτοια ἐνέργειά του ἔριξε λάδι στὴ φωτιά. Ὁ ἀγώνας ἀνάμεσα ἑνωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν ἄρχισε μὲ μεγαλύτερη τώρα λύσσα.

1. Οἱ Γενοβέζοι ἀπὸ τὴ Χιὸ τοῦ ἔστειλαν 700 στρατιῶτες μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ἰουστινιάνη. Οἱ Βενετζάνοι 5 γαλέρες (=πλοῖα πολεμικά).

Ὅλοι οἱ σύγχρονοι χρονογράφοι περιγράφουν μὲ τὰ πιὸ ζωντανὰ χρώματα τὸν ἀγώνα ποὺ ἄρχισε. Οἱ λαϊκὲς μάζες καὶ οἱ καλόγεροι, τὴν ἴδια μέρα μαζεύτηκαν ἀπέξω ἀπὸ τὴ μεγάλη καὶ ξακουσμένη Ἐκκλησία κι ἔβριζαν γιὰ ἄπιστο καὶ σλάβο τὸν αὐτοκράτορα. Ὁ θρόνος του ἔτριζε. Καὶ ἡ Ἁγιὰ Σοφιὰ ἔπαψε πιὰ νὰ εἶναι ἡ φημισμένη Ἐκκλησία τῆς Οἰκουμένης. Οἱ ἀνθενωτικοὶ τὴ θεωροῦσανε μ ι α σ μ έ ν η. Ἦταν «καταφύγιον δαιμόνων καὶ βωμὸς ἑλληνικός». Κι ἀκόμα τὴν ἔλεγαν καὶ ἑβραίικη χάβρα καὶ ἔβρισκαν τὶς πιὸ χυδαῖες λέξεις γιὰ νὰ βρίσουν τοὺς ἑνωτικούς. Οἱ παπάδες δὲν πήγαιναν στὶς κηδεῖες τῶν ἑνωτικῶν καὶ οὔτε ἤθελαν νὰ λειτουργήσουν μαζὶ μὲ τοὺς ἑνωτικούς. Τὸ τί γινόταν δὲν περιγράφεται. Μάλιστα ἐκείνη τὴ μέρα δὲν πῆραν οἱ περισσότεροι λαϊκοὶ καὶ παπάδες οὔτε ἀντίδωρο, γιατί, ἡ Λειτουργία κατάντησε «βδελυκτὴ θυσία» καὶ ἀπὸ τότες «ἔρημον ἐφαίνετο τὸ ἅγιον τέμενος προσημαῖνον τὴν ἐρημίαν, ἣν ὑποστῆναι μέλει τὰς παραβάσεις καὶ τὰς ἀνομίας τῶν κατοίκων» (Δούκας σ. 260 - 261 καὶ 291).

Ἅμα ἄρχισε ἡ πολιορκία (6 τοῦ Ἀπρίλη 1453) εἶν' ἀλήθεια πῶς ὅλος ὁ λαὸς τά 'χασε. Σὲ λίγο ὅμως πῆρε κουράγιο, γιατὶ θυμήθηκε τὶς προφητεῖες. Ἐκεῖνοι μόνο ποὺ ἦταν ἀπελπισμένοι, ἦταν οἱ ἑνωτικοὶ ποὺ ἔλεγαν:

> «Εἴθε ἐδόθη ἡ πόλις ἐν χερσὶ τῶν Λατίνων τῶν ὀνομαζόντων τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Θεοτόκον, καὶ μὴ ἀπορριφθῶμεν ἐν ταῖς τῶν ἀσεβῶν παλάμαις».

Στὰ λόγια ὅμως αὐτὰ ὁ ἀρχηγὸς τῶν ἀνθενωτικῶν ὁ Δούκας Νοταρᾶς ἀπαντοῦσε:

> «Κ ρ ε ι τ τ ό τ ε ρ ο ν β α σ ι λ ε ῦ σ α ι ἐ ν μ έ σ ῃ Π ό λ ε ι φ α κ ι ό λ ι ο ν Τ ο ύ ρ κ ω ν π α ρ ὰ κ α λ ύ π τ ρ α ν λ α τ ι ν ι κ ή ν».

Καὶ ὁ λαὸς πιὸ ξεκαθαρισμένα φώναζε:

«Τὴν Λατίνων οὔτε βοήθειαν, οὔτε τὴν Ἕνωσιν χρείζομεν. Ἀπέπτω ἀφ' ἡμῶν ἡ τῶν ἀζυμιτῶν λατρεία» (Δούκας σ. 264).

Οἱ καλογέροι μάλιστα μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ Γεννάδιο ἤθελαν ν' ἀνοίξουν οἱ πόρτες τῶν κάστρων γιὰ νὰ ἀληθέψουν οἱ προφητεῖες μιάν... ὥρα ἀρχύτερα. Γι' αὐτὸ καὶ φώναζαν:

«Ἀνοίξατε τὶς πόρτες τοῦ Κάστρου, ἀντὶ νὰ περιμένετε νὰ τὶς καταστρέψη ὁ ἄπιστος (=Τοῦρκος), ἀφῆστε αὐτὸν νὰ μπῆ μέσα καὶ νὰ περάση στὴ μέση τῆς Πόλης. Τότες ἄγγελος ἐξολοθρεφτὴς θὰ σᾶς σώση. Πιστεύσατε καὶ θὰ σωθῆτε. Μὰ ἂν εἶστε τόσο ἄπιστοι, ὥστε νὰ κρέμεστε ἀπὸ τὴν ἀντρία τῶν ἀνθρώπων (στρατιωτῶν), ἐνῶ ἡ ἀπὸ Ἄνωθεν ἀπόφαση σᾶς ὑπόσχεται τὴ βοήθειά της, τότες, μάθετέ το, πὼς εἶναι χαμένη ἡ πατρίδα σας καὶ μαζί της καὶ σεῖς».

Ὁ ἴδιος ὁ Γενάδιος, κλειδωμένος στὸ κελί του, ἔβγαλε τὸ παρακάτω μανιφέστο ποὺ φανερὰ ἔλεγε πὼς ἡ Πόλη θὰ πέσει στὰ χέρια τῶν Τούρκων καὶ ἐξαιτίας τῶν ἐνωτικῶν θὰ καταστραφεῖ καὶ θὰ πάθουν πολλὰ οἱ Ρωμαῖοι. Κατὰ τὸ χρονογράφο Δούκα, ἡ προκήρυξη τοῦ Γεννάδιου ἔλεγε:

«Ἄθλιοι Ρωμαῖοι εἰς τί ἐπλανήθητε, καὶ ἀπομακρύνατε ἐκ τῆς ἐλπίδος τοῦ Θεοῦ, καὶ ἠλπίσατε εἰς τὴν δύναμιν τῶν Φράγκων, καὶ σ ὺ ν τ ῇ π ό λ ε ι, ἐ ν ᾗ μ έ λ λ ε ι φ θ α ρ ῆ ν α ι ἐσχάσατε καὶ τὴν εὐσέβειάν σας; Ἵλεός μοι κύριε· μαρτύρομαι ἐνώπιόν σου, ὅτι ἀθῶος εἰμι τοῦ τοιούτου πταίσματος. Γινώσκετε, ἄθλιοι πολῖται, τί ποιεῖτε; κ α ὶ σ ὺ ν τ ῷ α ἰ χ μ α λ ω τ ι σ μ ῷ, ὃ ς μ έ λ λ ε ι γ ε ν έ σ θ α ι εἰς ὑμᾶς, ἐσχάσατε καὶ τὸ πατροπαράδοτον, καὶ ὡμολογήσατε τὴν ἀσέβειαν; Οὐαὶ ὑμῖν ἐν τῷ κρίνασθαι».

Ὅπως βλέπουμε ὁ φανατισμὸς μέρα μὲ τὴ μέρα φούντωνε. Καὶ τὰ στασιαστικὰ κινήματα ἀπὸ μέρος τῶν ἀνθενωτικῶν δὲν ἔλειψαν (Δούκας, 259, 260, 261).

Ὁ Κ. Παλαιολόγος μέσα σὲ μιὰ πόλη ἀπὸ διακόσιες καὶ παραπάνω χιλιάδες ψυχὲς μόνο πεντέξη χιλιάδες στρατὸ μπόρεσε νὰ μαζέψει. Ἂν οἱ Τοῦρκοι δὲ βρίσκονταν ἀπέξω ἀπὸ τὸ κάστρο, οἱ ἀνθενωτικοί, ποὺ ἦταν οἱ περισσότεροι, θὰ ἔσφαζαν καὶ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τοὺς ἐνωτικούς. Ἴσαμε ἐκεῖ εἶχε φτάσει ὁ φανατισμός. Πολλοὶ μάλιστα ἀπὸ τοὺς καλογέρους ἄρχισαν ν' ἀλλαξοπιστοῦν. Ἡ «πίστη» καὶ ἡ «θρησκεία» παρόλη τὴ θρησκοληψία τῆς τοτινῆς ἐποχῆς, ὅπως εἴπαμε παραπάνω, δὲν ἐμπόδισαν τὶς λαϊκὲς μάζες καὶ τοὺς παπάδες νὰ προτιμοῦν καὶ νὰ συμπαθοῦν τοὺς «ἄπιστους» Τούρκους ἀπὸ τοὺς «χριστιανοὺς» Φράγκους. Ὁ Δούκας λέει πὼς εἶδε μὲ τὰ μάτια του μιὰ καλογριὰ ποὺ ἔγινε τουρκάλα.

«Εἶδα γὰρ οἰκείοις ὄμμασι — γράφει — μονάστριαν καὶ τὰ θεῖα λόγια μεμυημένην οὐ μόνον κρεοφαγοῦσαν (τὸ σαρανταήμερο) καὶ ἄμφια τῶν βαρβάρων τῷ σώματι περιφέρουσαν, ἀλλὰ καὶ τῷ ψευδοπροφήτη θυσίαν φέρουσαν καὶ τὴν ἀσέβειαν ἀνεπαισχύντως ὁμολογοῦσαν». (257)

Ὁ Γερμανὸς ἀνατολιστὴς κι ἀρχαιολόγος Α. Δ. Μόρντμανν στὸ βιβλίο του «Π ο λ ι ο ρ κ ί α κ α ὶ ἅ λ ω σ ι ς τ ῆ ς Κ ω ν σ τ α ν τ ι ν ο υ π ό λ ε ω ς» (ἑλλ. μετάφρ. 1893 σ. 33) ἔχοντας ὑπόψη του καὶ τὶς τούρκικες ἱστορικὲς πηγές, λέει πὼς ὁ (Τοῦρκος) ἱστορικὸς τοῦ Σ α κ α ΐ κ ο ὔ λ Ν ο ο μ α ν ὶ κάνει λόγο γιὰ 40 παπάδες τῆς Ἁγιασοφιᾶς ποὺ ἀλλαξοπίστησαν πρὶν ἀκόμα μπλοκάρουν τὴν Πόλη οἱ Τοῦρκοι. Ἀπ' αὐτοὺς βρέθηκαν μόνον ἕξη, ὅταν πάρθηκε ἀπὸ τὸν Μωάμεθ ἡ Πόλη. Οἱ ἄλλοι, φαίνεται, σκοτώθηκαν ἢ δολοφονήθηκαν ἀπὸ τὸ στρατὸ τοῦ Παλαιολόγου στὸν καιρὸ τῆς πολιορκίας.

Κι ἄλλος παλιὸς ἱστορικός, ὁ Τοῦρκος Ἐβλιγιὰ Τσελεμπῆς, στὸ βιβλίο του γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Πόλης καὶ τοῦ Βό-

σπορου[2] καὶ στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἅλωση γράφει πὼς ἀπὸ ἕνα μέρος τοῦ κάστρου τῆς Πόλης ἔφυγε ἕνας καλόγερος, ποὺ τὸν ἔλεγαν Πέτρο, μαζὶ μὲ ἄλλους τριακόσιους. Οἱ καλόγεροι αὐτοί, ὄχι μόνο πῆγαν καὶ παραδόθηκαν στοὺς Τούρκους, μὰ καὶ ἀλλαξοπίστησαν κιόλας.[3] Ἄλλη παράδοση σχετικὴ λέει πὼς ὁ καλόγερος Νεόφυτος ὁ Ρόδιος καὶ ὁ Μανουὴλ Χάγαρις, ποὺ πῆραν χρήματα ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα γιὰ νὰ ἐπιδιορθώσουν τὰ χαλασμένα μέρη τοῦ κάστρου, καταχράστηκαν τὰ χρήματα κι ἄφησαν τὸ κάστρο ἄφτιαστο, ὥστε νὰ μπορέσουν οἱ Τοῦρκοι εὔκολα νὰ περάσουν μέσα ἀπὸ τὰ μέρη αὐτά.[4]

Οἱ παραδόσεις αὐτές, ὅσο κι ἂν δὲ συμφωνοῦν στὶς λεπτομέρειες ἡ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη, ὁ κεντρικός τους πυρήνας ὅμως ἔχει κάποια βάση. Γιὰ νὰ γίνεται λόγος ἀπὸ ἑλληνικές, τούρκικες κι ἄλλες σύγχρονες πηγὲς πὼς μερικοὶ καλογέροι — ἄσχετο ἂν δέκα ἢ ἑκατό, τριάντα ἢ τρακόσιοι — ἀλλαξοπίστησαν ἢ πὼς πέρασαν ἀπὸ τὸ κάστρο καὶ πῆγαν καὶ παραδόθηκαν στοὺς Τούρκους, θὰ πεῖ πὼς κάτι ἔγινε.

Οἱ μέρες λοιπὸν περνοῦσαν καὶ οἱ στρατιῶτες[5] τοῦ Μωάμεθ σὰ λυσσασμένοι ρίχνονταν πάνω στὰ κάστρα, μὰ δὲν μποροῦσαν νὰ τὰ πάρουν. Ἦταν γερὰ καὶ βαστοῦσαν ἀκόμα. Οἱ μισθοφόροι τοῦ Παλαιολόγου πολεμοῦσαν καλά.

2. Ὁ τίτλος του εἶναι: Ταρὶχ μουντεχεβατί, σελ. 143, σχ. 8ο. Τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἅλωση τὸ ἔχει σὰν παράρτημα ὁ Μόρντμανν στὴν ἱστορία του, ποὺ ἀνάφερα παραπάνω.

3. Σ. 145 στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τῆς ἱστορίας τοῦ Μόρντμανν (Mordtmann).

4. Κοίτα Γουσταῦο Σλουμπερζὲ — Λάμπρου: Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθ. 1914, σελ. 51 καὶ 275, ὑποσημ. καὶ τὶς πηγὲς ποὺ ἀναφέρει.

5. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε πὼς στὸ στρατὸ τοῦ Μωάμεθ ὑπηρετοῦσαν καὶ πολλὲς χιλιάδες χριστιανοί. Ὁ Barbaro στὸ ἡμερολόγιό του τοὺς ἀνεβάζει σὲ 50 χιλιάδες, ἀριθμὸς πολὺ μεγάλος [Barbaro: Giornalle dell' Assedio di Constinopoli 1453. Βιέννα 1855, σ. 42]. Ὁ Λεονάρδος ὁ Χιώτης [Léttera de la pressa di Constinopoli...] λέει «Graeci, Latini, Panones Boetes, ex omnium Christianorum regionibus Teucris commixti».

Προπάντων ὁ Χιώτης γενοβέζος Ἰουστινιάνης ἤξερε ἀπὸ πόλεμο. Ἂν ὁ αὐτοκράτορας μποροῦσε νὰ στρατολογήσει εἴκοσι - τριάντα χιλιάδες στρατό, ἡ Πόλη δὲ θά 'πεφτε. Μὰ κανένας δὲν τὸν ἀκολουθοῦσε. Ὅλοι τὸν ἔβριζαν καὶ τόνε μισοῦσαν. Μαζεμένος μέσα στὶς ἐκκλησίες ὁ λαός, παρακαλοῦσε τὸ Θεὸ καὶ τὴν Παναγιὰ φωνάζοντας Κύριε Ἐλέησον, ὅταν οἱ Τοῦρκοι ἔκαναν γυροῦσι καὶ ἀνέβαιναν στὰ κάστρα.[6] Ἀκόμα κι ἀνάμεσα στὸ μισθοφορικὸ στρατὸ τοῦ Παλαιολόγου ἄρχισαν οἱ γκρίνιες. Οἱ «ὑπερασπιστὲς» τῆς Πόλης ἔβρισκαν πὼς δὲν πληρώνονταν καλὰ καὶ ὁ μισθὸς ποὺ ἔπαιρναν δὲν τοὺς φτάνει νὰ θρέψουν τὰ παιδιά τους.[7] Ἄλλοι πάλι ἀπὸ τὸ λαό, λέει ὁ χρονογράφος Λεονάρδος, ὅταν ὁ αὐτοκράτορας τοὺς παρακαλοῦσε νὰ πᾶνε στὰ κάστρα καὶ νὰ πολεμήσουν γιὰ τὴ σωτηρία τῆς Πόλης, ἀπαντοῦσαν πὼς δὲν «ἀδειάζουν γιατὶ ἔχουν δουλειὲς στὰ σπίτια τους, ἐξάλλου, πρέπει νὰ δουλέψουν γιὰ νὰ βγάλουν τὸ ψωμί τους». Ὅσο κι ἂν ὁ αὐτοκράτορας διάταξε νὰ πάρουν ἀπὸ τὶς ἐκκλησιές ὅσο χρυσάφι καὶ ἀσῆμι εἶχαν ἀπὸ τάματα καὶ νὰ τὰ φτιάσουν παράδες, δὲν μπόρεσε νὰ συγκινήσει τὸ λαό. Μοίραζε καὶ τρόφιμα καὶ χρῆμα, μὰ πάντα ὅσοι μποροῦσαν νὰ πολεμήσουν τοῦ ἀπαντοῦσαν πὼς δὲν ἀδειάζουν! Οἱ ἴδιοι ὅμως ἔτρεχαν στὶς ἐκκλησίες κι ἔμεναν ἐκεῖ νυχτιὲς ὁλόκληρες κλαίοντας καὶ φωνάζοντας Κύριε Ἐλέησον.

Ὁ Γεννάδιος στὸ ἀναμεταξὺ ξακολουθοῦσε τὴ δουλειά του. Δίδασκε πὼς εἶναι θέλημα Θεοῦ ἡ Πόλη νὰ τουρκέψει καὶ καταριόταν τοὺς ἑνωτικοὺς καὶ φανάτιζε τὸ λαὸ ποὺ πολλὲς φορὲς ἔδειξε σημεῖα ἀνταρσίας ἀγριεύοντας καὶ βρίζοντας ἀρχόντους καὶ βασιλέα. (Φραντζῆς, 260).

6. Λεονάρδου τοῦ Χιώτη. Ἐπιστολὴ γιὰ τὸ χάσιμο καὶ τὴν αἰχμαλωσία τῆς Πόλης (λατινικά). Ἔκδ. διορθωμένη κλπ. ἀπὸ τὸ Dr Phil. Ant. Dethiéro § 36. Barbaro N. Ἡμερολόγιο τῆς πολιορκίας τῆς Πόλης (ἰταλικὰ — Βενετζάνικα) ἔκδ. Βιέννας σ. 82.

7. Φραντζῆς σ. 256 καὶ 260.

Εἶν' ἀλήθεια πὼς ὁ αὐτοκράτορας ἔκανε ὅ,τι μποροῦσε γιὰ νὰ μαλακώσει τὴν ἐνάντιά του καταφορὰ καὶ νὰ κρατήσει τὴν ἄμυνα. Γιὰ νὰ μὴν τὸ σκᾶνε μάλιστα οἱ στρατιῶτες διάταξε νὰ μοιράζουν στὰ σπίτια τρόφιμα καὶ παρακάλεσε τοὺς ἀρχόντους νὰ δώσουν τὸν ὀβολό τους στὸ κοινὸ ταμεῖο, γιὰ τὰ ἔξοδα καὶ τὶς ἀνάγκες τοῦ πολέμου.

Μὰ οἱ πλούσιοι τοῦ κάκου. Οὔτε τὶς παρακάλιες, οὔτε τὶς διαταγές, οὔτε τὶς φοβέρες τοῦ βασιλέα ἄκουαν. Ὁ πατριωτισμός τους δὲν εἶχε σχέση μὲ τὸ πουγγί τους. Κι ἀκόμα ἔκρυβαν τὰ τρόφιμα καὶ τὰ πωλοῦσαν κρυφὰ σὲ ἀνεβασμένες τιμές. Στὶς τραγικὲς ἐκεῖνες μέρες κοίταζαν νὰ θησαυρίσουν. Πάντα, σὲ ὅλες τὶς ἐποχές, οἱ τάξεις ποὺ ἔχουν τὸν πλοῦτο, στάθηκαν ἀσυγκίνητες κι ἄπονες, ἀκόμα καὶ στὶς πιὸ κρίσιμες καὶ δύσκολες στιγμὲς τῆς ἱστορίας. Τὸ αἴσθημα τοῦ πλουτισμοῦ ἦταν καὶ εἶναι τὸ μόνο αὐθόρμητο καὶ γνήσιο αἴσθημά τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΠΩΣ ΠΑΡΘΗΚΕ Η ΠΟΛΗ ΜΕ ΤΟ ΣΠΑΘΙ Ἤ ΜΕ ΣΥΝΘΗΚΟΛΟΓΗΣΗ;

Ἡ ἀπελπισία τοῦ Παλαιολόγου. Οἱ λιποταξίες τῶν Ρωμαίων. Τὸ τσάκωμα τοῦ Νοταρᾶ καὶ τοῦ Ἰουστινιάνη. Συνεννοήσεις γιὰ τὴν παράδοση τῆς Πόλης. Ὁ Ἰουστινιάνης φεύγει. Οἱ ἀνθενωτικοὶ ἀνοίγουν τὸ βορεινὸ κάστρο. Ὁ ρόλος τοῦ Νοταρᾶ καὶ τοῦ Γεννάδιου. Τί λένε οἱ πηγές.

Ἡ πολιορκία ὅλο καὶ γινόταν πιὸ στενή. Κάθε μέρα ποὺ περνοῦσε ἦταν γιὰ τὸ βασιλέα Παλαιολόγο ἀληθινὴ τραγωδία. Ἡ βοήθεια τοῦ Πάπα, στὴν ὁποία πίστευε, δὲν ἐρχόταν. Τὰ τρόφιμα σώνονταν. Οἱ ἀνθενωτικοὶ ξεσηκώνονταν καὶ ἔκαναν ταραχές. Ὅλα ἄρχισαν νὰ τοῦ ἔρχονται στραβά. Μερικὲς μάλιστα ἀνοιξιάτικες βροχὲς μὲ ἀστραπές, μπουμπουνητὰ καὶ καταχνιὰ τὸν ἔκαναν νὰ χάσει καὶ τὸ λίγο θάρρος, ποὺ τοῦ ἀπόμεινε. Ὁ κοσμάκης πίστευε πὼς ἦρθε ἡ συντέλεια τοῦ κόσμου καὶ οἱ ἀστραπές, τὰ μπουμπουνητὰ καὶ οἱ πλημμύρες θαρροῦσε πὼς ἦταν κακὰ μηνύματα ἀπὸ τὸ Θεό.

Ἐξάλλου ὁ στόλος τοῦ Σουλτάνου ὄχι μόνο εἶχε κάνει στενὸ τὸν πλόκο μὰ καὶ ἡ ἀπόπειρα ποὺ ἔγινε στὶς 28 τ' Ἀπρίλη ἀπὸ μέρος, τῶν δυὸ βενετζάνικων πλοίων, γιὰ νὰ κάψουν τὸ τούρκικο ναυτικὸ ἀπέτυχε. Ὕστερα ὁ Σουλτάνος εἶχε καὶ πυροβολικὸ ποὺ ἔκανε μεγάλη χαλάστρα στὰ κάστρα. Ἀκόμα καὶ στὰ τεχνικὰ μέσα οἱ Τοῦρκοι ξεπερνοῦσαν τοὺς Ρωμαίους.

Στὶς 22 τ' Ἀπρίλη μάλιστα πολὺ πρωὶ καμιὰ ἑβδομηνταριὰ τούρκικα πλοῖα, ἄρχισαν νὰ τὰ βγάζουν στὴ στεριὰ κοντὰ στὴ θέση Διπλοκιόνιο, ὅπου ἦταν ἀραγμένος ὁ τούρκικος στόλος, κι ἀπ' ἐκεῖ νὰ τὰ σέρνουν, καὶ νὰ τ' ἀνεβάζουν

στὸ Πέραν κι ἀπ' ἐκεῖ νὰ τὰ κατεβάζουν πάλι στὸν Κεράτιο Κόλπο. Ἔτσι ὕστερα ἀπὸ τὸ μεγάλο αὐτὸ κατόρθωμα, ὁ μπλόκος ἔγινε πιὸ στενὸς καὶ ὁ Παλαιολόγος τὰ εἶχε πιὰ χρειαστεῖ, ἐνῶ οἱ λαϊκὲς μάζες ἄρχισαν νέες λιτανεῖες καὶ Κύριε Ἐλέησον.

Πιὸ ὕστερα στὶς 12 τοῦ Μάη ἔγινε μιὰ μεγάλη ἔφοδος ἀπὸ μέρος τῶν Τούρκων ποὺ λίγο ἔλειψε νὰ πέσει τὸ κάστρο τῆς Πόλης. Ὁ Σουλτάνος φαίνεται εἶχε καλοὺς μηχανικοὺς καὶ ἄρχισε νὰ φτιάνει μεγάλα λαγούμια κάτω ἀπὸ τὸ κάστρο, γιατὶ τὰ τείχια ἦταν γερὰ καὶ ὁ πλόκος τραβοῦσε σὲ μάκρος χωρὶς ἀποτέλεσμα. Φοβούντανε μὴν τυχὸν ὁ Πάπας στείλει βοήθεια στὸν Παλαιολόγο καὶ ἀναγκαστεῖ νὰ κόψει τὴν πολιορκία, γι' αὐτὸ μὲ ἕνα σωρὸ τεχνικὰ μέσα προσπαθοῦσε μιὰ ὥρα ἀρχύτερα νὰ γκρεμίσει τὰ κάστρα, ἢ μὲ τὰ λαγούμια νὰ μπορέσει νὰ μπεῖ μέσα καὶ νὰ παραλύσει τὴν ἄμυνα τῶν Ρωμαίων.

Γι' αὐτὸ στὶς 23 τοῦ Μάη, τὸ βράδυ, ἄρχισε ἀτέλειωτο κανονίδι. Ὅλοι πιὰ πίστευαν πὼς δὲ θὰ βαστάξουν τὰ τείχια. Οἱ ἐκκλησιὲς εἶχαν γεμίσει ἀπὸ γυναικόπαιδα. Τὰ σήμαντρα χτυποῦσαν. Οἱ παπάδες ἔψαλλαν ψαλμωδίες. Ὁ λαὸς φώναζε Κύριε Ἐλέησον καὶ οἱ ἀνθενωτικοὶ καταριοῦνταν τὸ βασιλέα καὶ τοὺς φίλους του.

Στὶς 24 πάλι, κοντὰ στὸ μεσημέρι, ἀνακαλύφτηκε κι ἄλλο μεγάλο λαγούμι στὴ συνοικία ποὺ τὴν ἔλεγαν Κ α λ ι γ α ρ ί α (σήμερα Ἐγρὶ καποῦ). Μὰ κι αὐτὴ τὴ φορὰ οἱ Τοῦρκοι δὲν μπόρεσαν νὰ πραγματοποιήσουν τὰ σχέδιά τους. Ἡ Πόλη γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ σώθηκε. Ὁ Ἰουστινιάνης μπόρεσε νὰ ἀμυνθεῖ. Ὡστόσο οἱ μέρες ἦταν πιὰ μετρημένες. Ὅλοι τους ἔβλεπαν πὼς δὲν ἀντέχει τὸ κάστρο. Ἐξάλλου οἱ ἀνθενωτικοὶ ἄρχισαν νὰ ἀπειλοῦν.

Στὶς 25 τοῦ Μάη, ὕστερα ἀπὸ τὴ μεγάλη τούρκικη ἔφοδο, ἔγινε συμβούλιο στὸ παλάτι. Ἀπὸ ὅσα λένε οἱ σύγχρονοι χρονογράφοι φαίνεται πὼς στὸ συμβούλιο αὐτὸ συζητήθηκε τὸ ζήτημα ἂν πρέπει νὰ παραδώσουν μὲ συνθήκη τὴν Πόλη ἢ νὰ βαστάξουν ἄμυνα ἴσαμε τὴ μέρα ποὺ θὰ κρατήσει ἡ ἄμυνα. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς αὐλικοὺς ἦταν τῆς γνώμης νὰ φύγει ὁ αὐτοκράτορας καὶ τὸ ἐπιτελεῖο του. Τὴ γνώμη αὐτὴ τὴν ὑποστήριζε κι ὁ πατριάρχης. Τὸ σλαβονικὸ χειρόγραφο ποὺ διηγιέται τὶς λεπτομέρειες τῆς συζήτησης ποὺ ἔγινε στὸ συμβούλιο αὐτό, λέει ἀκόμα πὼς ὁ Παλαιολόγος λιποθύμησε, ἐνῶ ὅλοι οἱ δεσποτάδες ἐπέμειναν ὅτι πρέπει νὰ φύγει. Ἐκεῖνες τὶς μέρες (22 - 26 τοῦ Μάη), μάλιστα «ἔγιναν τέρατα καὶ σημεῖα». Ἡ μεγάλη εἰκόνα τῆς Παναγίας ποὺ τὴ γύριζαν παπάδες καὶ γυναικόπαιδα μέσα στὴν Πόλη, φωνάζοντας Κ ύ ρ ι ε Ἐ λ έ η σ ο ν, ἔπεσε ἀπὸ τὰ χέρια ἐκεινῶν ποὺ τὴν κρατοῦσαν καὶ κόλλησε μέσα στὴ λάσπη. Τὸ τυχαῖο αὐτὸ γεγονός, ἀπὸ στόμα σὲ στόμα διαδόθηκε σὲ μικροὺς καὶ μεγάλους καὶ ἔκοψε τὰ ὕπατα τοῦ στρατοῦ, γιατί, θεωρήθηκε κακὸς οἰωνός. Κοντὰ στὰ ἄλλα ἔπιασε μιὰ τέτοια μεγάλη βροχὴ σὰ νὰ εἶχε χρόνια νὰ βρέξει καὶ τὴν ἄλλη μέρα ἔπεσε ἀντάρα καὶ καταχνιά, ποὺ βάσταξε ὧρες καὶ σκέπασε τὴν Πόλη μὲ σκοτάδι. Ὅλα αὐτά, ἔκαναν τὸν ὄχλο νὰ φοβᾶται καὶ νὰ τρέμει. Οἱ προφητεῖες τώρα ἦταν στὰ στόματα ὁλονῶν. Ὅλοι τους πίστευαν πὼς ἔφτασε ἡ ὥρα ποὺ θάμπαιναν οἱ Τοῦρκοι μέσα στὴν Πόλη.

Ὕστερα ἀπ' αὐτὰ ξανάγινε νέο συμβούλιο στὸ Παλάτι. Οἱ ἀνθενωτικοί, τὸ δίχως ἄλλο, θὰ ἐπέμειναν νὰ παραδοθεῖ ἡ Πόλη μὲ συνθήκη, γιὰ νὰ μὴ γίνει χαλασμός. Οἱ ἑνωτικοὶ ὡστόσο ἐπέμεναν νὰ κρατήσουν ἄμυνα. Φαίνεται ὅμως πὼς ὁ Παλαιολόγος καὶ οἱ αὐλικοὶ θέλησαν γιὰ τελευταία φορὰ νὰ δοκιμάσουν ἂν θὰ μποροῦσαν νὰ καταφέρουν τὸν Σουλτάνο νὰ λύσει τὴν πολιορκία, δίνοντάς του ὅση κι ἂν γύρευε ἀποζημίωση.

> «Ὁ βασιλεὺς δὲ ἰδὼν —γράφει ὁ Δούκας— τὰ τείχη πεσόντα καὶ κακὸν σημεῖον κατὰ τῆς πόλεως καὶ κατ' αὐτοῦ κρίνων τὴν πτῶσιν... ἀπεγνώσκει, ἀπήλπισεν καὶ στείλας πρέσβεις ἐδέετο τοῦ τυράννου ἵνα ὅσον

βούλεται τέλος (=φόρον) κατ' ἔτος καὶ ὑπὲρ τὴν δύναμιν, καὶ ἄλλα ζητήματα, μόνο ἀναχωρῆσαι τῶν ἐκεῖ δοῦναι καὶ εἰρήνην ἀσπάσασθαι». Ὁ δὲ τύραννος εἶπεν: «Οὐκ ἔστι δυνατὸν ἀναχωρῆσαι με. Ἢ τὴν Πόλιν λαμβάνω ἢ Πόλις λαμβάνει με ἢ ζῶντα ἢ τεθνεῶτα. Εἰ μὲν βούλει τοῦ ἀναχωρῆσαι ταύτης μετ' εἰρήνης, δίδωσί σοι τὴν Πελοπόννησον, καὶ αὐτοῖς τοῖς σοῖς ἀδελφοῖς δώσω ἑτέρας ἐπαρχίας καὶ ἐσόμεθα φίλοι...» (Δούκας 276 - 8).

Οἱ ὅροι τοῦ Σουλτάνου φαίνεται ἦταν βαρεῖς καὶ ὁ Παλαιολόγος δὲν τοὺς δέχτηκε. Ἐδῶ ὅμως γεννιέται ἕνα ζήτημα. Πότε ἔγινε ἡ πρόταση αὐτή; Ὁ Δούκας λέει στὰ ἔβγα τοῦ μήνα Ἀπρίλη. Μαρτυρία ἄλλη δὲν ὑπάρχει γι' αὐτὸ καὶ τὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι σκοτεινό. Μόνο ὁ ἄγνωστος συγγραφέας τοῦ ἀνώνυμου σλαβονικοῦ Χρονικοῦ ποὺ ἱστορεῖ καταλεπτῶς τὴν πολιορκία καὶ τὸ πάρσιμο τῆς Πόλης, λέει πὼς ὅλοι οἱ αὐλικοί, ὁ Πατριάρχης[1] καὶ ὁ Ἰουστινιάνης ἅμα ὁ Σουλτάνος ἄρχισε τὴ γενικὴ ἔφοδο, παρακάλεσαν τὸν αὐτοκράτορα νὰ φύγει ἀπὸ τὴν Πόλη γιὰ νὰ μπορέσει νὰ μαζέψει στρατὸ ἀπὸ τὸ Μωριὰ κι ἀπὸ τὴν Ἀρβανιτιὰ καὶ νἄρθει νὰ χτυπήσει τοὺς Τούρκους. Ὁ Παλαιολόγος ὅμως δὲ δέχτηκε. Οἱ δυὸ αὐτὲς πληροφορίες ἂν καὶ δὲ συμφωνοῦν ἡ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη, θαρρῶ, πὼς ἔχουν κάποια σχέση ἀναμεταξύ τους.

Αὐτὲς ὅμως τὶς μέρες, στὶς 23 ἢ 24 τοῦ Μάη, οἱ βυζαντινοὶ χρονογράφοι Χαλκοκονδύλης καὶ Δούκας διηγιένται διαφορετικά, ὁ καθένας ἕνα ἄλλο γεγονὸς ποὺ ἔχει σχέση μὲ ὅσα μᾶς λέει τὸ σλαβονικὸ χειρόγραφο.[2]

Ἂν πιστέψουμε τὸν Δούκα, ὁ Σουλτάνος στὶς 23 τοῦ Μάη ἔστειλε μιὰ ἐπιτροπὴ καὶ πρότεινε στὸν αὐτοκράτορα νὰ φύγει καὶ νὰ πάει ὅπου θέλει, καθὼς καὶ ὅσοι ἀπὸ τοὺς πλούσιους θὰ θέλανε νὰ τὸν ἀκολουθήσουν παίρνοντας μαζί καὶ τὰ ὑπάρχοντά τους. Ὅσοι πάλι θὰ μένανε στὴν Πόλη ὑπόσχονταν μὲ ὅρκο πὼς δὲ θὰ πάθαιναν τίποτα καὶ θὰ περνοῦσαν ὅπως καὶ πρῶτα.[3] Ὁ Χαλκοκονδύλης[4] πάλι λέει

1. Ὁ Λάμπρος κι ἄλλοι δὲν παραδέχονται πὼς ὑπῆρχε Πατριάρχης στὰ χρόνια 1452—1453 στὴν Πόλη. Ὁ Ἀθανάσιος λένε πέθανε ἢ παραιτήθηκε στὰ 1450. Καὶ ὁ Κ. Οἰκονόμος «*Τὰ σωζόμενα Ἐκκλησιαστικά*» τόμ. Α. σ. 549—553 καὶ 501, τὴν ἴδια γνώμη ὑποστηρίζει. Ὁ Μαθᾶς (Κατάλογος ἱστορικὸς κλπ. ἔκδ. 1884, σ. 98 καὶ 286) ὑποστηρίζει πὼς ὁ Ἀθανάσιος ἦταν Πατριάρχης — καὶ μάλιστα *ἀνθενωτικὸς* — στὰ 1450 — 1453. Κι ὁ Γεδεὼν (*Πατριαρχικοὶ πίνακες* σ. 467) παραδέχεται πὼς ὁ Ἀθανάσιος παραιτήθηκε τὴν ἴδια χρονιὰ (1450) ποὺ ἔγινε Πατριάρχης, χωρὶς νὰ δοκουμεντάρει τὴ γνώμη του αὐτή. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι πὼς ὑπῆρχε Πατριάρχης στὰ 1453. Ἴσως νὰ μὴν ἦταν *ἀναγνωρισμένος* ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα μιὰ ποὺ ἀντιπροσώπευε τὸ κόμμα τῶν *ἀνθενωτικῶν*, καὶ γι' αὐτό, δὲν εἶχε ἐπίσημες σχέσεις μὲ τὸ Παλάτι. Ὁ Καρολίδης (Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος κλπ., Ἀθ. 1925 σ. 204) λέει πὼς ὁ Ἀθανάσιος ἔγινε Πατριάρχης ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἰωσὴφ ποὺ εἶχε πάει στὴ Σύνοδο τῆς Φλωρεντίας καὶ ἀκόμα πὼς ἦταν *ἑνωτικός*, γι' αὐτὸ (ὁ Ἀθανάσιος) «δὲν ἀνεγνωρίζετο ὑπὸ τοῦ ὅλου ὀρθοδόξου Ἑλληνικοῦ, μισούμενος ἰδίως ὑπὸ τῶν ἀνθενωτικῶν» καὶ ὅτι στὰ 1453 δὲν ὑπῆρχε Πατριάρχης. Μοῦ φαίνεται πὼς ὁ Καρολίδης γράφει *ὁλότελα ὅ,τι τοῦ κατέβει*. Ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἰωσὴφ (1416 - 1440) ἔγινε Πατριάρχης ὁ φιλενωτικὸς Μητροφάνης (1440 κι ὕστερα ὁ Γρηγόριος (1445—1450). Ὁ Ἀθανάσιος ἴσα ἴσα ἦταν «ὀρθόδοξος» καὶ «ἀνθενωτικὸς» φανατικός.

2. Τὸ σλαβονικὸ χειρόγραφο ἀναφέρει καὶ *τρίτο* συμβούλιο, δηλαδή, λέει πὼς ἔγινε κι ἄλλη (τρίτη στὴ σειρὰ) ἀπόπειρα ἀπὸ τοὺς προύχοντες καὶ τὸν ἀνώτερο Κλῆρο γιὰ νὰ καταφέρουν τὸν Κωνσταντίνο νὰ φύγει.

3. Κοίτα τὸ Δούκα (279 — 280) ποὺ λέει:

> «γίγνωσκε τὰ τοῦ πολέμου ἤδη ἀπαρτίσθαι, καὶ καιρὸς ἔστιν ἀπὸ τοῦ νῦν πρᾶξαι τὸ ἐνθυμηθὲν πρὸ πολλοῦ παρ' ἡμῖν νῦν, τὴν δὲ ἔκβασιν τοῦ σκοποῦ τῷ Θεῷ ἀφιέμεν. Τί λέγεις; Βούλει τῶν σῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῖς, καταλιπὼν τὸν δῆμον ἀζήμιον εἶναι καὶ παρ' ἡμῶν καὶ παρὰ σοῦ ἢ ἀντιστῆναι, καὶ σὺν τῇ ζωῇ καὶ τὰ ὑπάρχοντα ἀπολέσεις, σύ τε καὶ οἱ μετὰ σοῦ, ὁ δὲ δῆμος αἰχμαλωτισθεὶς παρὰ τῶν Τούρκων διασπαρῶσιν ἐν πάσῃ τῇ γῇ».

4. Ὁ Χαλκοκονδύλης (σ. 390) γράφει πὼς οἱ Τοῦρκοι:

πὼς ὁ Ἰσμαὴλ Χαμζᾶς Ἰσφεντάρογλους, ὁ ἡγεμόνας τῆς Σινώπης καὶ τῆς Κασταμονῆς, ἦρθε μόνος του γιὰ νὰ παρακαλέσει τὸν αὐτοκράτορα νὰ στείλει ἐπιτροπὴ στὸ Σουλτάνο καὶ νὰ τοῦ προτείνει εἰρήνη.[5]

Ὡστόσο ἐδῶ τὰ πράματα εἶναι μπερδεμένα λιγάκι. Ὁ Δούκας καὶ ὁ Λεονάρδος λένε πὼς ὁ ἴδιος ὁ Σουλτάνος μ ό ν ο ς τ ο υ ἔστειλε ἐπιτροπὴ γιὰ νὰ προτείνει εἰρήνη. Αὐτὸ φυσικὰ ἔγινε, μὰ ἔγινε στὴν ἀρχὴ τῆς πολιορκίας, ὅπως διηγιέται, ὁ Κριτόβουλος.[6] Οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὸ Κοράνι τους ἦταν ὑποχρεωμένοι πρὶν ἀπὸ κάθε ἐπίθεση ἢ πολιορκία, νὰ προτείνουν εἰρηνικὴ παράδοση. Ὁ Χαλκοκονδύλης κάπως σκεπασμένα ἀφήνει νὰ καταλάβουμε πὼς οἱ προτάσεις γιὰ εἰρήνη ἔγιναν ἀπὸ μέρος τοῦ αὐτοκράτορα. Ἔτσι τὸ σλαβονικὸ χειρόγραφο ποὺ λέει πὼς οἱ αὐλικοὶ καὶ ὁ Κλῆρος πρότειναν στὸ βασιλέα νὰ φύγει κι αὐτὸς δὲ δέχτηκε, κρύβει τὴν ἀλήθεια ἴσαμε ἕνα σημεῖο ἀφοῦ δὲ μᾶς λέει π ὼ ς ἔ γ ι ν α ν π ρ ο τ ά σ ε ι ς γ ι ὰ ε ἰ ρ ή ν η.

Φαίνεται ὅμως πὼς στὶς παραμονὲς τῆς μεγάλης ἐπίθεσης ἔγιναν τέτοιες προτάσεις ὄχι ἀπὸ τὸ Σουλτάνο μὰ ἀπὸ τὸν Παλαιολόγο. Οἱ ἀνθενωτικοὶ τὶς ἡμέρες ἐκεῖνες ὄχι μονάχα ἔφευγαν καὶ παραδίνονταν στοὺς Τούρκους[7] μὰ καὶ μέσα στὴν Πόλη στενοχωροῦσαν τὸν αὐτοκράτορα ἢ νὰ παραδοθεῖ ἢ νὰ φύγει ὅπως λέει καὶ τὸ σλαβονικὸ Χρονικό.

Ἐξάλλου ἀπὸ τὸ τσάκωμα τοῦ Ἰουστινιάνη καὶ τοῦ Νοταρᾶ λίγες μέρες πρὶν πέσει ἡ Πόλη, μαθαίνουμε σὲ πιὸ σημεῖο εἶχε φτάσει ἡ ἀμάχη ἀνάμεσα στοὺς ἑνωτικοὺς καὶ ἀνθενωτικούς. Ὁ Φραντζῆς[8] διηγιέται πὼς ὁ Ἰουστινιάνης περιμένοντας ἀπὸ ὥρα σὲ ὥρα ν' ἀρχίσει ἡ ἔφοδο τῶν Τούρκων, ζητοῦσε ἀπὸ τὸν Νοταρᾶ νὰ τοῦ στείλει κανόνια γιὰ νὰ μπορέσει νὰ κρατήσει τὴν ἄμυνα ἀπὸ τὸ μέρος τῆς πόρτας τοῦ Ρωμανοῦ γιατὶ εἶχε χαλάσει τὸ κάστρο καὶ οἱ Τοῦρκοι ἀπ' ἐκεῖ ἔδειχναν πὼς θὰ ἔβαζαν τὰ δυνατά τους γιὰ νὰ μποῦν μέσα. Ὁ Ν ο τ α ρ ᾶ ς ὅ μ ω ς ἀ ρ ν ή θ η κ ε μ ὲ π ε ῖ σ μ α. Τότες, κατὰ τοὺς λατίνους χρονογράφους, ὁ Ἰουστινιάνης δὲ βάσταξε πιὰ καὶ εἶπε στὸ Νοταρᾶ: «O traditor et che me tien che adesso non te scanna cum questo pugnal», δηλαδή, «ἔ, π ρ ο δ ό τ η, δ ὲ ν ξ έ ρ ω τ ί μ ὲ κ ρ α τ ε ῖ ν ὰ σ ὲ σ φ ά ξ ω μ' α ὐ τ ὸ τ ὸ μ α χ α ί ρ ι». Κι ἀλήθεια, ὁ Ἰουστινιάνης, φαίνεται πὼς θὰ ξεπάστρεβε τὸν Νοταρᾶ ἂν ὁ αὐτοκράτορας δὲν ἔμπαινε στὴ μέση. Ἡ τέτοια στάση τοῦ Νοταρᾶ δείχνει πὼς οἱ ἀνθενωτικοὶ μὲ κάθε μέσο ἤθελαν νὰ παραλύσει ἡ ἄμυνα γιὰ νὰ παραδοθεῖ μιὰ ὥρα ἀρχύτερα ἡ Πόλη. Ἐκεῖνο λοιπὸν ποὺ τοῦ ἔμεινε τοῦ Παλαιολόγου ἦταν ἢ νὰ φύγει κρυφὰ ἢ νὰ παραδοθεῖ. Προτίμησε φαίνεται νὰ μείνει, εἴτε γιατὶ δὲν ἦταν εὔκολο νὰ τὸ σκάσει, εἴτε γιατὶ οἱ ἑνωτικοὶ δὲν τὸν ἄφηναν νὰ φύγει. Σ' ἐκεῖνες τὶς τραγικὲς στιγμὲς τῆς ἀγωνίας θὰ ἔγιναν πολλὰ συμβούλια καὶ διαβούλια ἀπὸ τὸ ἐπιτελεῖο τοῦ Παλαιολόγου. Τὶς καθαυτὸ ὅμως ἀποφάσεις ποὺ πάρθηκαν οὔτε ὁ Δούκας, οὔτε ὁ Φραντζῆς οὔτε ὁ Χαλκοκονδύλης, οὔτε κανένας ἄλλος μποροῦσε νὰ τὶς ξέρει.

«ἔπεμπον δὲ ἄνδρα οὐκ ἐπίσημον ὡς ἀποπειρασόμενον τῆς βασιλείας γνώμης».

5. Ἀπὸ τοὺς ἄλλους χρονογράφους μόνο ὁ Λεονάρδος μιλεῖ γιὰ τὸ γεγονὸς αὐτό.

6. Κριτόβουλος σ. 94.

7. Ὁ Κριτόβουλος (89—92) μαζὶ μὲ ἄλλα βάζει τὸ Σουλτάνο νὰ λέει:

«Καὶ μὴ θαρρεῖτε πὼς ἡ Πόλη δὲ μπορεῖ νὰ παρθῆ... Καὶ τί νὰ πῶ γιὰ τοὺς ἄντρες (στρατιῶτες) ποὺ εἶναι ἀντίκρυ μας. Εἶναι καὶ πολὺ λίγοι καὶ χωρὶς τουφέκια καὶ οὔτε ξέρουν ἀπὸ πόλεμο. Καθὼς πάλι μαθαίνω ἀπὸ τοὺς α ὐ τ ο μ ό λ ο υ ς μόλις δυὸ τρεῖς βρίσκωνται νὰ πολεμοῦν ἐπάνω σὲ κάθε πολεμίστρα τοῦ κάστρου...».

8. Φραντζῆ σ. 262. Καὶ ὁ Λεονάρδος σχεδὸν λέει τὰ ἴδια.

Μόνο ἂν κανένας ἀπὸ τοὺς ἐπίσημους, ποὺ νὰ ἦταν στὰ μέσα καὶ στὰ ἔξω τοῦ Παλαιολόγου, τύχαινε νὰ γλιτώσει καὶ καθόταν μὲ πᾶσα ἀλήθεια νὰ ἱστορήσει τὰ ὅσα εἶδε καὶ ἄκουσε θὰ ξέραμε σήμερα πολλὰ περιστατικὰ γιὰ τὶς τελευταῖες ἡμέρες τῆς πολιορκίας. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἔγινε. Ἐξάλλου ὅλοι οἱ σύγχρονοι χρονογράφοι — ἐξὸν ἀπὸ τὸν Κριτόβουλο — ἦταν ἑνωτικοὶ καὶ ἔγραψαν μὲ συμπάθεια γιὰ τὸν Παλαιολόγο καὶ τὸ κόμμα του.[9] Ὅσο γιὰ τὸν Κριτόβουλο αὐτὸς τότες, ἦταν μακριὰ ἀπὸ τὴν Πόλη κι ὅταν ἔγραψε τὴν ἱστορία του στηρίχτηκε κυρίως στὶς τούρκικες μαρτυρίες.

Ὡστόσο ὁ Καντεμὶρ ποὺ ἔγραψε τὴν ἱστορία τῆς *ἀκμῆς καὶ παρακμῆς τῆς τούρκικης αὐτοκρατορίας*, ἔχοντας ὑπόψη του τὰ τούρκικα ἀρχεῖα, μᾶς κατατοπίζει καλύτερα ἀπ' ὅλους τοὺς σύγχρονους χρονογράφους στὰ γεγονότα ποὺ μεσολάβησαν μέσα στὴν Πόλη, τὶς δυὸ τελευταῖες μέρες.

Οἱ πληροφορίες τοῦ Καντεμὶρ εἶναι σὲ πολλὰ σημεῖα πολύτιμες καὶ διαφωτιστικές, ὅσο κι ἂν οἱ περισσότεροι νεότεροι ἱστορικοὶ δὲν «καταδέχονται» νὰ τὶς συζητήσουν.

> Ἀφοῦ —γράφει ὁ Καντεμὶρ— οἱ ρωμαῖοι πενήντα μέρες κλεισμένοι μέσα στὸ κάστρο ὑπόφεραν πολὺ ἀπὸ ἀγγαρίες καὶ ἀγρύπνιες κι ἅμα εἶδαν καὶ ἀπόειδαν πῶς δὲ βαστάει τὸ κάστρο γιατὶ λιγοστοὶ ἄντρες μείνανε νὰ τὸ ὑπερασπίσουν, ἐξάλλου σὲ πολλὰ μέρη κρε-

9. Ἂς μὴν ξεχνοῦμε ἀκόμα πῶς οἱ χρονογράφοι αὐτοὶ ἂν καὶ εἶναι *σύγχρονοι* μὲ τὰ γεγονότα ποὺ ἱστοροῦν, ὡστόσο, πρῶτα πρῶτα ὅταν ἔγραφαν τὶς ἱστορίες τους ζοῦσαν στὸ *ἐξωτερικὸ* καὶ δεύτερο ἦταν ἐπηρεασμένοι καὶ ἀπὸ τὰ *συμβάντα ποὺ μεσολάβησαν* καὶ προπάντων ἀπὸ τὸ *φιλολατινισμό τους*. Ἔπειτα φαίνεται καθαρὰ πῶς παντοῦ προσπαθοῦν νὰ δικαιολογήσουν τὸν Παλαιολόγο καὶ τοὺς Ρωμαίους καὶ νὰ κακολογήσουν τοὺς Τούρκους. Τὰ ἴδια μποροῦμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τοὺς λατίνους χρονογράφους.

> μίστηκε καὶ καμιὰ βοήθεια δὲν ἔρχονταν ἀπέξω, τὸ πῆραν ἀπόφαση νὰ παραδοθοῦν, γιατί, ἔβλεπαν πῶς ἄλλη σωτηρία δὲν τοὺς μένει. Ἔπειτα εἶχαν στηρίξει τὶς ἐλπίδες τους στὸ Βεζίρη (Χαλίλ) ποὺ τὸν εἴχανε δωροδοκήσει. Κι ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας ἔμεινε σύμφωνος κ ἔστειλε ἐπιτροπὴ στὸ Μωάμεθ γιὰ νὰ τὸν ρωτήσουνε ποιός εἶνε ὁ ὁρισμός του. Οἱ ἀπεσταλμένοι βγῆκαν ἀπὸ τὸ κάστρο μὲ μικρὲς ἄσπρες σημαιοῦλες στὰ χέρια, σημάδι πῶς πήγαιναν νὰ προτείνουν εἰρήνη. Ἅμα φτάσανε στὴ σκηνὴ τοῦ Σουλτάνου τοὺς καλοδέχτηκε κ ἔδωκε τὸ λόγο του πῶς δὲ θὰ πειράξη κανένα κάτοικο κ οὔτε θὰ βάλη χέρι στὸ βιό τους. Ἀκόμα ὅσοι ἤθελαν θὰ εἶταν ἐλεύτεροι νὰ φύγουν καὶ νὰ πᾶνε ὅπου τοὺς ἀρέσει. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ αὐτοκράτορα δέχτηκαν τοὺς ὅρους καὶ ὑποσχέθηκαν νὰ παραδόσουν τὴν Πόλη κ ἔφυγαν γιὰ νὰ πᾶνε στὸν Παλαιολόγο νὰ τοῦ ποῦν τὴ συμφωνία ποὺ ἔγινε. Ἔτσι γρήγορα οἱ ἀπεσταλμένοι γύρισαν πίσω. Ὁ Μωάμεθ ὅμως, θέλοντας κάτι νὰ προσθέση στοὺς ὅρους ποὺ συμφωνήσανε γιὰ τὴν παράδοση τῆς Πόλης, ἔστειλε ξοπίσω τους μαντατοφόρους γιὰ νὰ γυρίσουν πίσω τοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ Παλαιολόγου καὶ νὰ τοὺς φέρουν στὴ σκηνὴ τοῦ Σουλτάνου. Μὰ ἅμα οἱ μαντατοφόροι τοῦ Μωάμεθ πλησίασαν στὰ τείχια, χωρὶς νὰ μπορέσουν νὰ προφτάσουν τοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ Παλαιολόγου, οἱ ρωμαῖοι στρατιῶτες ποὺ φύλαγαν τὰ τείχια, μὴ ξέροντας γιὰ ποιό σκοπὸ ἔτρεχαν οἱ Τοῦρκοι δὲν τοὺς ἄφηκαν νὰ μποῦν στὸ κάστρο καὶ μερικοὺς μάλιστα ἀπὸ δαύτους τοὺς σκότωσαν. Ἔτσι οἱ μαντατοφόροι ἀναγκάστηκαν νὰ γυρίσουν πίσω καὶ εἶπαν στὸ Σουλτάνο τὸ τί ἔπαθαν. Ὁ Μωάμεθ θάρρεψε πῶς ὁ αὐτοκράτορας τῶν ρωμαίων τὸν κοροϊδεψε, κι ἔδωκε διαταγὴ ν' ἑτοιμαστῆ ὁ στρατὸς γιὰ ἔφοδο τὴν ἄλλη τὸ πρωΐ. Στὴν ἔφοδο αὐτὴ σκοτώθηκαν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ρωμαίους στρατιῶτες ποὺ εἶταν ἐπάνω στὰ κάστρα καθὼς καὶ ὁ *βασιλέας Κων-*

σταντῖνος καὶ τὸ μισὸ σχεδὸν τῆς Πόλης ἔπεσε στὰ χέρια τῶν ἐχτρῶν. Τότε οἱ ἄλλοι ὅσοι εἶταν ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος ποὺ βαστοῦσε ἀκόμα, σήκωσαν ἄσπρες σημαῖες, ποὺ εἶναι τὰ σημάδια τῆς εἰρήνης καὶ φώναζαν δυνατὰ ἐπάνω στὸ κάστρο: «Γιὰ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, γιατί, χωρὶς καμμιὰ αἰτία, χωρὶς καθόλου νὰ φταῖμε, πατεῖτε τὸ λόγο σας; Τὸ συμφωνητικὸ γιὰ τὴν παράδοση τῆς Πόλης τὄχουν πιὰ ὑπογράψει καὶ οἱ δυὸ βασιλιάδες καὶ διατάχτηκε ἡ ἐχτέλεσή του. Πάψτε λοιπὸν τὸν πόλεμο καὶ μὴ χτυπᾶτε πιὰ ἐκείνους ποὺ δώσανε τὸ λόγο τους πὼς θὰ γίνουν ὑποταχτικοί σας». Ὁ Μωάμεθ ἀκούοντας τὰ λόγια ταῦτα καὶ μὴ ξέροντας τί γινόταν στὸ λιμάνι, ἔδωκε διαταγὴ νὰ σταματήση ἡ ἔφοδο καὶ ὑποσχέθηκε νὰ ἐχτελεστῆ ἡ συμφωνία τῆς προηγούμενης μέρας. Ἔτσι δέχτηκε τὸ ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς κάτοικους τῆς Πόλης νὰ τοῦ παραδόσουν (θεληματικὰ) τὸν τόπο τους. Τὴν ἄλλη μέρα (σημ. 30 τοῦ Μάη) ὁ Σουλτᾶνος πῆγε στὴν πόρτα ποὺ τὴν ἔλεγαν Τόπ-καποῦ (σημ. Πύλη Ρωμανοῦ) καὶ μπροστὰ στοὺς ρωμαίους, ποὺ ἀνησυχοῦσαν γιὰ τὴ θρησκεία τους καὶ τὴ ζωή τους ἔβγαλε τοῦτο τὸν ὁρισμό. «Στὴ συμφωνία ποὺ κάναμε σᾶς ἔδωκα τὸ λόγο μου πὼς ὅλες οἱ ἐκκλησίες καὶ τὰ μοναστήρια θὰ μείνουν ἀπείραχτα καὶ καμιὰ προσβολὴ δὲ θὰ γίνη στὴ θρησκεία σας. Ἐπειδὴ ὅμως ἐγὼ πῆρα τὴ μισὴ Πόλη μὲ τὸ σπαθί μου καὶ τὴν ἄλλη θεληματικὰ ἀπὸ σᾶς, γι' αὐτὸ τὸ κρίνω δίκαιο καὶ ὁρίζω ὅπως τὰ θρησκευτικὰ ἱδρύματα καὶ οἱ ἐκκλησίες ποὺ βρίσκονται στὸ μέρος ποὺ τὸ πῆρα μὲ τὸ σπαθί μου νὰ γίνουν τζαμιά, κι οἱ ἄλλες νὰ μείνουν στὴν κατοχή σας».[10]

---

10. Καντεμίρ (γερ. μετάφρ.) 144-146. Βλ. καὶ Παπαρρηγοπούλου — Καρολίδου Ἱστορ. Ἑλλ. Ἔθνους τ. Ε', 358)9.

Οἱ λεπτομέρειες αὐτὲς ποὺ διηγιέται ὁ Καντεμίρ, βασισμένος στὶς τούρκικες πηγές, εἶναι πολὺ διαφωτιστικὲς καὶ συμπληρώνουν ἴσαμε ἕνα σημεῖο τὰ ὅσα λένε μπερδεμένα καὶ σκεπασμένα γιὰ τὶς τραγικὲς ἐκεῖνες μέρες οἱ βυζαντινοὶ καὶ Λατίνοι χρονογράφοι. Ὡστόσο καὶ τὸ ἱστόρημα τοῦ Καντεμίρ ἔχει μερικὰ σημεῖα ποὺ θέλουν ξεδιάλυμα. Πρῶτα δὲ γίνεται κανένας λόγος στοὺς ὅρους τοῦ Σουλτάνου γιὰ τὸν Αὐτοκράτορα. Θαρρῶ πὼς πρὶν ἀπ' ὅλα στοὺς ὅρους αὐτούς, γιὰ τὴν τύχη τοῦ αὐτοκράτορα, θά γινόταν λόγος. Ὕστερα τὸ στάλσιμο τῶν ἀγγελιοφόρων ἀπὸ μέρος τοῦ Σουλτάνου γιὰ νὰ γυρίσουν πίσω τὴν ἐπιτροπὴ τῶν ρωμαίων καὶ τὸ τσάκωμά τους κοντὰ στὸ κάστρο μὲ τοὺς στρατιῶτες τοῦ Παλαιολόγου ἀφήνει νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἡ συμφωνία δὲν ἔγινε μὲ τὸν αὐτοκράτορα παρὰ μὲ τοὺς ἀνθενωτικούς, ποὺ στὶς τελευταῖες μέρες δὲ λογάριαζαν τὸν Παλαιολόγο. Ἂν αὐτοὶ ποὺ ἦρθαν στὸ Σουλτάνο γιὰ νὰ προτείνουν μὲ ὅρους τὴν παράδοση τῆς Πόλης ἦταν σταλμένοι ἀπὸ τὸν Παλαιολόγο, οἱ φρουροὶ θὰ τὸ ἤξεραν καὶ ὅταν κατακοντά τους ἔφτασαν οἱ Τοῦρκοι ἀγγελιοφόροι δὲ θὰ πιάνονταν μαζί τους κι οὔτε θὰ σκότωναν μερικοὺς ἀπὸ δαύτους, μὰ θὰ ἔστελναν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι, ἕνα δυὸ στρατιῶτες, γιὰ νὰ εἰδοποιήσουν τὴν ἐπιτροπή (ποὺ ἔφερνε μέσα στὴν Πόλη τοὺς ὅρους τοῦ Σουλτάνου) πὼς τοὺς θέλει ὁ Τοῦρκος βασιλέας.

Τὸ πιὸ πιθανὸ λοιπὸν εἶναι πὼς ἡ συνεννόηση ἔγινε χωρὶς νὰ τὸ θέλει καὶ νὰ τὸ ἐγκρίνει ὁ Παλαιολόγος καὶ οἱ ἑνωτικοί.

Μὰ θὰ ρωτήσει κανένας, ἄραγε νὰ ἔγινε αὐτὴ ἡ συνεννόηση ἢ μήπως εἶναι θρύλος;

Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ πρέπει ν' ἀπαντήσουμε ὄχι μὲ ἕνα ναὶ ἢ ὄχι, μὰ μὲ τὴν κριτικὴ ἀνάλυση τῶν πηγῶν ποὺ ἔχουμε.

Πρῶτα πρῶτα, οἱ τούρκικες πηγὲς γιὰ νὰ λένε ἕνα τέ-

τοιο πράμα θὰ πεῖ πὼς ἔγινε τὸ δίχως ἄλλο κάποια συνεννόηση.

Κι ἀκόμα τὴ μαρτυρία τοῦ παλιοῦ Τούρκου χρονογράφου, τοῦ Ἐβλιγιᾶ Τσελεμπῆ (ἔζησε στὸ 17 αἰώνα), ποὺ χωρὶς ἄλλο ἔχει τὴ βάση της σὲ τούρκικες γραφτὲς ἢ στοματικὲς παραδόσεις, πρέπει νὰ τὴν παραδεχτοῦμε γιὰ ἀληθινή. Γιατί, κανένα συμφέρο δὲν εἶχαν οἱ Τοῦρκοι νὰ πλαστογραφήσουν τὴν ἴδια τους ἱστορία καὶ νὰ μικρύνουν τὴ δόξα τοῦ Σουλτάνου τους Μωάμεθ τοῦ Βου, ποὺ εἶχε κιόλας ἐπίσημα πάρει τὸν τίτλο τοῦ Πορθητῆ τῆς Πόλης.

Λέει λοιπὸν στὴν ἱστορία του ὁ Τσελεμπῆς:

«Πρὶν ἀρχίσει ἡ πολιορκία στάλθηκε ὁ Μαχμοὺτ πασᾶς σύμφωνα μὲ τὴ γραφτὴ ἐντολὴ τοῦ προφήτη,[11] στὸν Τεκὺρ (=τὸν Αὐθέντη) τῆς Πόλης. Οἱ ἄπιστοι ὅμως ἐπειδὴ ἤξεραν πὼς τὰ κάστρα τους εἶταν γερὰ καὶ μεγάλα καὶ εἶχαν κιόλας πολὺ στρατὸ δὲ δέχτηκαν τὶς προτάσεις καὶ ἔδιωξαν τὸ Μαχμούτ»...

Ἡ πληροφορία αὐτὴ στὸ βασικό της μέρος ταιριάζει καὶ μὲ ὅσα λέει σχετικὰ ὁ Κριτόβουλος.

«Οἱ ἄπιστοι (=χριστιανοὶ) — ἐξακολουθεῖ ὁ Ἐβλιγιᾶ Τσελεμπῆ — ἄρχισαν (μὲ καιρὸ) νὰ φοβοῦνται καὶ νὰ δειλιάζουν (σημ. ἅμα ἦρθαν στοὺς Τούρκους καὶ ἄλλα καράβια καὶ στρατός). Μένα λόγο οἱ ἀσεβεῖς εἰκονολάτρες τάχασαν ὁλότελα κι ἄρχισαν νὰ βαρυγγομοῦν καὶ νὰ βρίζουν τὸν Τεκὺρ (αὐτοκράτορα) ποὺ ἔπαθε στραβομάρα. Πρῶτα κοντεύουμε νὰ πεθάνουμε τῆς πείνας φώναζαν, ὕστερα μᾶς φάγανε οἱ βροχὲς καὶ τρίτο θὰ παλαβώσουμε ἀπὸ τὴν τρομάρα ποὺ πέρνουμε ἐξαιτίας τῶν Τούρκων. Τέτοια ἔλεγαν. Κι ἄρχισαν κρυφὰ νὰ τὸ σκάνε ἀπὸ τὰ χαλασμένα κάστρα[12] καὶ νὰ πηγαίνουν νὰ παραδίδονται στοὺς Τούρκους... Στὶς 50 μέρες ἀπὸ τὴν ἡμέρα ποὺ ἄρχισε ἡ πολιορκία μέσα στὴν Πόλη ἔγινε μεγάλη ἀναμπομπούλα. Πολλὲς χιλιάδες ἀπὸ τοὺς ἄπιστους σήκωσαν σημαῖες ἐπάνω στοὺς πύργους τῶν κάστρων καὶ ζητοῦσαν νὰ παραδοθοῦν. Γι' αὐτὸ τοὺς δόθηκε μιᾶς ἡμέρας διορία καὶ ὁ καθένας τους ἀπὸ στεριὰ καὶ θάλασσα πῆγε ὅπου ἤθελε... Τότες ὁ Σουλτὰν Μεχμὲτ μὲ 70—80 χιλιάδες στρατὸ μπῆκε μέσα στὴν Πόλη καὶ τράβηξε τὰ ἴσια πρὸς τὸ παλάτι τοῦ Κωνσταντίνου. Ἐκεῖ ὅμως βρίσκονταν κάμποσες χιλιάδες στρατιῶτες ρωμαῖοι ἀποφασισμένοι νὰ φυλάξουν τὸ Παλάτι. Γι' αὐτὸ ἔγινε μεγάλη μάχη γιὰ τὸ πάρσιμο τοῦ Παλατιοῦ. Σαὐτὴ τὴ μάχη σκοτώθηκε καὶ ὁ αὐτοκράτορας καὶ τὸ πτῶμα του τὸ παράχωσαν οἱ ἄπιστοι ὕστερα στὸ Σουλοὺ Μοναστὴρ (=Μονὴ Περιβλέπτου, σήμερα λέγεται Ἐκσίαλη τῶν ἀρμένηδων)... Ὕστερα ὁ Πορθητὴς πῆγε στὴν Ἁγιὰ Σοφιά,... μὰ ὅσοι εἶταν μέσα στὴν Ἐκκλησιὰ καὶ ἀπὸ τὰ γύρω σπίτια ἄρχισαν νὰ τουφεκοῦν καὶ νὰ ρίχνουν βόμβες ἐνάντια στοὺς στρατιῶτες τοῦ Ἰσλὰμ καὶ ἀντιστέκονται πολύ. Γι' αὐτὸ ὁ πόλεμος βάσταξε τρεῖς μέρες[13] καὶ τὴν τρίτη

11. Τὸ εἶπα καὶ παραπάνω πὼς οἱ Τοῦρκοι κατὰ τὸ Κοράνι τους πρὶν ἀρχίσουν τὴν ἐπίθεση κλπ. ἔπρεπε νὰ εἰδοποιοῦν τὸν ἐχθρό τους ἂν θέλει νὰ παραδοθεῖ γιατὶ ἀλλιώτικα θὰ ἔσφαζαν καὶ θὰ χαλνοῦσαν κόσμο, ἐκκλησίες καὶ σπίτια.

12. Ἐπιβεβαιώνεται κι ἀπὸ τὸν Κριτόβουλο.

13. Ὁ Κριτόβουλος τὰ λέει ἀλλιώτικα. Πὼς ὅσοι ἦταν μέσα στὴν

μέρα ἔπεσε ἡ Ἁγιὰ Σοφιά...» (Μόρντμαν - παραρ. ἑλλ. μετάφρ. 141 - 156).

Ἡ διήγηση τοῦ Ἐβλιγιὰ Τσελεμπῆ δὲ συμφωνάει κατὰ γράμμα μὲ ὅσα γράφει ὁ Καντεμίρ, ὡστόσο ὅμως, κάνει λόγο γιὰ πολλὲς χιλιάδες Ρωμαίους, ποὺ παραδόθηκαν θεληματικὰ πρὶν μποῦν μέσα στὴν Πόλη οἱ Τοῦρκοι. Ἡ πληροφορία αὐτή, ποὺ ὅπως εἴπαμε δὲν τὴν ὀνειρεύτηκε ὁ Τοῦρκος ἱστορικός, μὰ τὴ βρῆκε στὰ τούρκικα ἀρχεῖα, μοῦ φαίνεται πὼς συμπληρώνει καὶ μαζὶ ξεδιαλύνει κιόλας τὰ σκοτεινὰ σημεῖα τῆς διήγησης τοῦ Καντεμίρ.

Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε πὼς ὁ Παλαιολόγος βρέθηκε στὴν ἀνάγκη, ὕστερα ἀπὸ τὶς μεγάλες ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων καὶ τὰ στασιαστικὰ κινήματα τῶν ἀνθενωτικῶν νὰ στείλει πρέσβεις στὸ Μωάμεθ γιὰ νὰ μάθει μὲ ποιούς ὅρους ὁ Σουλτάνος θὰ δεχόταν νὰ τοῦ παραδώσει τὴν Πόλη. Αὐτὸ βγαίνει κι ἀπ' τὰ γραφόμενα τοῦ Χαλκοκονδύλη (σ. 390 - 391) ποὺ συμφωνοῦν μὲ ὅσα λέει ὁ ἱστορικὸς Καντεμίρ. Οἱ πρέσβεις δέχτηκαν τοὺς ὅρους,

---

Ἁγιὰ Σοφιὰ παραδόθηκαν μὲ συμφωνία. Οἱ ἄλλοι χρονογράφοι λένε πὼς ἔγινε σφαγή. Ὁ Δούκας (σ. 291) γράφει πὼς οἱ Τοῦρκοι ἔσπασαν μὲ τσεκούρια τὶς πόρτες τῆς Ἁγιᾶς Σοφιᾶς καὶ μπῆκαν μέσα. Ὁ Φραντζῆς (σ. 289) ἐπίσης μιλεῖ γιὰ ὄργια καὶ σφαγές. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι πὼς πολὺς λαὸς κλείστηκε μέσα μὲ τὴν ἰδέα πὼς θὰ σώζονταν ἐκεῖ μέσα, γιατί, ἔτσι ἔλεγε ἡ προφητεία. Μὰ ὁ «ἄγγελος» ποὺ περίμεναν νὰ κατεβεῖ ἀπὸ τὸν Οὐρανὸ γιὰ νὰ διώξει τοὺς Τούρκους, δὲν κατέβηκε ἂν καὶ παρακαλοῦσαν, ἔκλαιαν καὶ ἔψαλλαν τὸ Κύριε Ἐλέησον. Ἔτσι τὰ τσεκούρια καὶ τὰ τουφέκια τῶν Τούρκων δὲν ἄργησαν νὰ τοὺς φέρουν στὰ σύγκαλά τους. Τότες μόνο θ' ἄφηκαν τὸ «Κύριε Ἐλέησον» καὶ τὶς ψαλμωδίες καὶ θὰ παραδόθηκαν. Ἴσως ὅμως καὶ μερικοὶ φανατικοὶ ἑνωτικοὶ νὰ ἀντιστάθηκαν στὴν ἀρχή, ὅπως λέει ὁ Τσελεμπῆς, καὶ κλεισμένοι ὅπως ἦταν μέσα στὴν Ἁγιὰ Σοφιὰ νὰ μὴν παραδίνονταν.

μὰ τὴν τελευταία στιγμή, ὁ Παλαιολόγος μὲ τοὺς ἑνωτικοὺς ἄλλαξαν γνώμη. Φαίνεται κάποια εἴδηση θὰ ἦρθε πὼς τάχατες ἔρχεται βοήθεια ἀπὸ τὸν Πάπα[14] ἢ πάλι ὁ Χαλίλ, ὁ μεγάλος βεζύρης, ποὺ πρόδινε στὸν Παλαιολόγο τὰ μυστικὰ τῶν Τούρκων θὰ παράγγειλε νὰ μὴν παραδοθεῖ ἡ Πόλη. Κάτι τέτοιο θὰ ἔγινε, γιατί, ἀλλιώτικα δὲν ἐξηγιέται πὼς στὸ ἕνα μέρος τῆς Πόλης ἔγινε μεγάλη μάχη καὶ στ' ἄλλο μείνανε τὰ κάστρα ἀφύλαχτα.

Ἔπειτα καὶ κάτι ἄλλο δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε. Ὁ φρούραρχος τῆς Πόλης, ὁ γενοβέζος Ἰουστινιάνης, πού, ἡ παλικαριά του ἦταν ἀκουστὴ καὶ ποὺ ἴσαμε τότες ἔδειξε ἀφοσίωση στὸν Αὐτοκράτορα, τὸ πρωὶ τῆς τελευταίας τούρκικης ἐπίθεσης ἔφυγε. Εἶν' ἀλήθεια, πὼς οἱ περισσότεροι χρονογράφοι, λένε πὼς πληγώθηκε. Μόνο ὁ Νικολὸς Barbaro τὸν κατηγοράει πὼς τὄσκασε. Μὰ κι ἂν πληγώθηκε ὑπῆρχαν γιατροὶ στὴν Πόλη γιὰ νὰ τὸν γιατρέψουν. Ἐξάλλου ὁ αὐτοκράτορας ἔπεσε στὰ πόδια του καὶ τὸν παρακαλοῦσε νὰ μείνει, ποὺ θὰ πεῖ πὼς ἡ πληγή του δὲν ἦταν καὶ τόσο βαριὰ κι ἀγιάτρευτη.

Δυὸ πράματα λοιπὸν μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε. Ἢ ὁ Ἰουστινιάνης βρῆκε ἀφορμὴ τὴν πληγή του κι ἔφυγε, ξέροντας πὼς κάθε ἀντίσταση πιὰ ἦταν μάταιη, (ὕστερα ἀπὸ τὶς ἐνέργειες τῶν ἀνθενωτικῶν), ἤ, οἱ ἴδιοι οἱ ἀνθενωτικοὶ τὸν ἀνάγκασαν νὰ φύγει.

---

14. Οἱ ἐλπίδες τοῦ Παλαιολόγου καὶ τῶν ἑνωτικῶν πὼς θἄρθει βοήθεια ἀπέξω (ἀπὸ τοὺς Φράγκους) φαίνεται ἴσαμε τὴν τελευταία μέρα δὲν ἔλειψαν. Ἀπηχώντας τὶς τέτοιες ἰδέες καὶ ὁ Ἀρμένης παπὰς Ἀβραάμ —ὁ σύγχρονος τῆς «ἅλωσης»— λέει πὼς «Κι ὅμως ὁ βασιλιᾶς τῆς Πόλης περίμενε βοήθεια ἀπὸ τὰ φράγκικα βασίλεια». Μὰ οἱ ἄπιστοι Λατίνοι τοῦ ἀπαντοῦσαν «Ν' ἀφίσης τὴν πίστη σου καὶ νὰ μᾶς δώκης τὴν Πόλη σου».

Ἡ τελευταία ὑπόθεση δὲν εἶναι ὁλότελα ἀπίθανη.

Μιὰ παράδοση μάλιστα ποὺ τὴν ἀναφέρει ὁ Ἱ έ ρ α ξ[15] στὸ «Χρονικό» του λέει πὼς ὁ Ἰουστινιάνης λαβώθηκε ἀπὸ σφαίρα ρωμαίικη.

«Λέγεται δὲ ἐκ τῶν ἐντὸς ρωμαίων ἦν ὁ δράσας, τοῦτο τὸ ἐπιβούλευμα κατὰ τοῦ Γενοβίου».

Καὶ δὲ θἆναι ψέμα. Ξέρουμε πὼς μὲ τὸν Νοταρᾶ κόντεψαν πολλὲς φορὲς νἄρθουν στὰ χέρια. Ἔπειτα ὁ Ἰουστινιάνης ἦταν σὰ νὰ ποῦμε ὁ ἀρχιστράτηγος. Κι αὐτὸς μὲ τοὺς στρατιῶτες του ἦταν ἡ πιὸ σπουδαία καὶ σοβαρὴ δύναμη ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς Πόλης μὰ καὶ γιὰ τὸν αὐτοκράτορα. Ἔπρεπε λοιπὸν νὰ τὸν ξεφορτωθοῦν οἱ ἀνθενωτικοί. Γι' αὐτὸ ἴσως ἀποφάσισαν νὰ τὸν δολοφονήσουν. Μιὰ τέτοια ὑπόθεση ταιριάζει περισσότερο στὸ «ἐπεισόδιο Ἰουστινιάνη».

Βέβαια οἱ ἄλλοι σύγχρονοι χρονογράφοι δὲ λένε ἕνα τέτοιο πράμα. Ὡστόσο ὅμως καὶ δὲ συμφωνᾶνε ἀναμεταξύ τους καὶ μερικοὶ ἀπὸ δαύτους ὅπως ὁ Φραντζῆς, ὁ Λεονάρδος, ὁ **Barbaro** τὸν κατηγοροῦνε καὶ τὸν βρίζουν κιόλας γιατὶ ἔφυγε. Ὁ **Barbaro** μάλιστα, γράφει, χωρὶς ν' ἀναφέρει τίποτε γιὰ πληγὴ πώς:

«Ἄμα εἶδε ὁ Ἰουστινιάνης τὴν ἀπελπισία τῶν ρωμαίων, ἀ π ο φ ά σ ι σ ε ν ὰ ἀ φ ή σ η τ ὴ θ έ σ η τ ο υ κ α ὶ ν ὰ π ά ε ι σ τ ὸ κ α ρ ά β ι του ποὺ εἴταν ἀραγμένο κοντὰ στὴν ἁλυσίδα. Κι ὅμως αὐτόνε τὸν Ἰουστινιάνη εἶχε διορίσει φρούραρχο ὁ αὐτοκράτορας. Φεύγοντας λοιπὸν ὁ φρούραρχος καὶ μπαίνοντας μέσα στὴν Πόλη (σημ. ἦταν ἔξω στὸ κάστρο βορεινὰ πρὸς τὸ μέρος τῆς στεριᾶς) ὅταν πληγώθηκε, φώναξε: Ο ἱ Τ ο ῦ ρ κ ο ι μ π ῆ κ α ν σ τ ὴ ν Π ό λ η. Μὰ ἔλεγε ψέματα, γιατὶ ἀκόμα δὲν εἶχαν μπῆ οἱ Τοῦρκοι» (σ. 55).

Φυσικὰ τὰ ὅσα γράφει ὁ χρονογράφος **Barbaro** δὲν μποροῦμε νὰ τὰ πάρουμε ὅλα τοῖς μετρητοῖς. Ὡστόσο γιὰ τὸ περιστατικὸ αὐτό, ἂν καὶ ἔχουνε γραφτεῖ πολλά, κανένας χρονογράφος δὲν μπόρεσε νὰ μᾶς πεῖ τὴν πᾶσα ἀλήθεια. Σὲ κεῖνες τὶς ὧρες ἦταν δύσκολο νὰ μαθευτεῖ γ ι α τ ί ἔ τ σ ι ξ α φ ν ι κ ὰ ἔ φ υ γ ε ὁ Ἰ ο υ σ τ ι ν ι ά ν η ς. Σήμερα ὅμως ἂν κι εἴμαστε πεντακόσια χρόνια μακριὰ ἀπὸ τὸ περιστατικὸ αὐτό, ὡστόσο, μποροῦμε ἀπὸ τὴ συγκριτικὴ ἀνάλυση τῶν πηγῶν, νὰ βροῦμε τὴν αἰτία. Καὶ ἡ αἰτία ποὺ ἔφυγε τόσο ξαφνικὰ ὁ Ἰουστινιάνης δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη παρὰ ἐκείνη ποὺ εἴπαμε παραπάνω.

Ἄς ἔρθουμε τώρα σ' ἕνα ἄλλο γεγονός. Ὁ Δούκας λέει πὼς τὸ πρωὶ πρωὶ στὶς 29 τοῦ Μάη, ἅμα ἄρχισε ἡ μάχη καὶ καιγόταν ὁ τόπος ἀπὸ τὶς κανονιές, μιὰ πόρτα τοῦ κάστρου, ποὺ τὴν ἔλεγαν Κερκόπορτα κι ἦταν στὸ ἐπάνω τὸ (βορεινὸ) μέρος, β ρ έ θ η κ ε ἀ ν ο ι χ τ ή.

Ἀπὸ τὴν πόρτα αὐτὴ μπῆκαν στὴν ἀρχὴ καμιὰ πενηνταριὰ Τοῦρκοι καὶ ὕστερα καὶ ἄλλοι κι ἄρχισαν ἔτσι νὰ χτυποῦν (ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὸ κάστρο) τοὺς Ρωμαίους, ποὺ ὁλοένα ὑποχωροῦσαν καὶ τραβήχτηκαν πρὸς τὴ μεριὰ ποὺ ἦταν ἡ πόρτα τῆς Ἀδριανούπολης, ποὺ κι αὐτὴ ἀποκλείστηκε, κι ἔτσι ἄρχισε μάχη γερή. Οἱ Τοῦρκοι μάλιστα μπόρεσαν κι ἀνέβηκαν στὸ τεῖχος καὶ κατέβασαν τὴ σημαία τοῦ Αὐτοκράτορα καὶ τοῦ Ἁγίου Μάρκου καὶ βάλανε τούρκικες. Αὐτὰ γράφει ὁ Δούκας (σ. 282). Ὁ Φραντζῆς πάλι τὰ λέει λίγο διαφορετικά. Οἱ Ρωμαῖοι —γράφει— πο-

15. Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθ. Σάθα τόμ. Α. σ. 265 στιχ. 636—638. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐδῶ πὼς ὁ Ἱ έ ρ α ξ ποὺ ἔζησε στὸ 16ο αἰώνα χρημάτισε μ έ γ α ς Λ ο γ ο θ έ τ η ς στὰ Πατριαρχεῖα καὶ γι' αὐτὸ θὰ εἶχε ὑπόψη του γραφτὲς καὶ στοματικὲς παραδόσεις. Καὶ ὁ **Ricchario** στὸ Χρονικό του **La presa di Constantinopoli** δέχεται πὼς ὁ Ἰουστινιάνης πληγώθηκε μ έ σ α ἀπὸ τὸ Κάστρο.

λεμοῦσαν μὲ λύσσα στὸν κάμπο ποὺ τὸν ἔλεγαν Λύκο, μὰ ὅταν πιὰ εἶχε ἀνάψει ὁ πόλεμος, ξαφνικὰ εἶδαν στὸ κάστρο, πρὸς τὸ βορεινὸ μέρος, ποὺ ἦταν ἡ πόρτα τῆς Ἀδριανούπολης νὰ κυματίζουν τούρκικες παντιέρες καὶ ὡς ποὺ νὰ γυρίσεις νὰ δεῖς ἀκούστηκε ἡ μυριόστομη φωνή: «Ἡ Πόλη πάρθηκε» καὶ κοπῆκαν ὁλονῶν τὰ ὕπατα. Ἡ διήγηση τοῦ Φραντζῆ γιὰ τὶς τούρκικες σημαῖες μοιάζει λίγο μὲ τὴ διήγηση τοῦ Τούρκου ἱστορικοῦ Ἐβλιγιᾶ Τσελεμπῆ.

Μὰ γιὰ τὸ ἄνοιγμα τῆς Κερκόπορτας καὶ ἕνας ἄλλος Τοῦρκος ἱστορικός, ὁ Σααντ-δούν-ντίν,[16] συμφωνεῖ ἐπάνω κάτω μὲ τὸν Δούκα.[17]

Ὁ Κριτόβουλος πάλι περιγράφοντας μὲ τὶς πιὸ φανταχτερὲς λέξεις τὴν τούρκικη ἐπίθεση καὶ τὴ μάχη, ποὺ ἄρχισε ἀπὸ τὸ πρωὶ στὶς 29 τοῦ Μάη κοντὰ στὸ μέρος ποὺ ἦταν ὁ Σουλτάνος (Πύλη Ρωμανοῦ = τόπ - Καποῦ) μᾶς λέει πὼς ὁ Μωάμεθ πῆρε χαμπάρι πὼς τὸ σταύρωμα (=τὸ ἐξωτερικὸ χαράκωμα) καὶ τ' ἄλλο μέρος τοῦ κάστρου τὸ κατεστραμμένο, ἦταν ἀφύλαχτα ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχαν ἐκεῖ πολλοὶ στρατιῶτες Ρωμαῖοι. Κι ἀκόμα πὼς οἱ Ρωμαῖοι στρατιῶτες τὄσκαζαν κρυφὰ καὶ ὅσοι ἔμειναν πολεμοῦσαν

16. Κοίτα Σλουμπερζὲ — Λάμπρου σ. 339 ὑποσ. 1. Καὶ στὴν Τουρκογκρέτσια τοῦ Κρούσιου (σ. 10) διαβάζουμε «εἰσῆλθον (οἱ Τοῦρκοι) πολλοὶ ἀπὸ τῆς Χαλάστριας».

17. Πολλοὶ ἱστορικοὶ ὑποστηρίζουν πὼς ἡ πόρτα ἔμεινε ἀνοιχτὴ γιατὶ ξέχασαν νὰ τὴν κλείσουν. Ἔχουμε ὅμως ἄλλες μαρτυρίες ποὺ λένε πὼς ὁ αὐτοκράτορας ἔδωκε διαταγὴ νὰ κλείσουν καλὰ ὅλες τὶς πόρτες τοῦ κάστρου. Κι αὐτό, γιατί, φαίνεται ἔφευγαν πολλοὶ ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὰ κάστρα καὶ πήγαιναν πρὸς τοὺς Τούρκους. Ὁ Φραντζῆς (280) μάλιστα γράφει «καὶ αἱ πύλαι πᾶσαι ἦσαν κεκλεισμέναι, δι' ὧν οὐ δυνατὸν ἦν ἐξελθεῖν τινα ἢ εἰσελθεῖν».

ἀνόρεξα. Ξέροντας τὸ λοιπὸν πὼς οἱ Ρωμαῖοι λιποταχτοῦσαν κι ἄφηναν τὸ κάστρο κι ἔφευγαν, μὲ δυνατὴ φωνὴ φώναξε στοὺς δικούς του:

> «Ἔχουμε, παιδιά, παρμένη τὴν Πόλη. Οἱ ρωμαῖοι στρατιῶτες λιποταχτοῦν καὶ δὲν ἀντέχουν πιά. Τὸ κάστρο εἶναι ἔρημο κι ἀφύλαχτο. Λίγος κόπος χρειάζεται ἀκόμα καὶ ἡ Πόλη θὰ εἶναι στά χέρια μας». (Κριτόβουλος 94 - 95).

Καὶ ἡ πληροφορία αὐτὴ τοῦ Κριτόβουλου ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσει τὰ ὅσα γράφει ὁ Φραντζῆς γιὰ τὸ βορεινὸ κάστρο. Μόνο ποὺ ὁ Κριτόβουλος κάνει λόγο γιὰ λιποταξίες, ποὺ φυσικὰ ἐνισχύει τὴν ὑποψία πὼς οἱ ἀνθενωτικοί, εἴτε οἱ ἴδιοι, εἴτε μὲ τὴν προπαγάνδα τους μέσα στὸ στρατό, κατόρθωσαν νὰ ἀχρηστέψουν τὸ βορεινὸ κάστρο.

Ὅσο γιὰ τὴν Κερκόπορτα ὁ Κριτόβουλος δὲν κάνει λόγο. Μιλάει ὅμως γιὰ τὴν πυλίδα Ἰουστίνου (σ. 60) ποὺ ἴσαμε σήμερα δὲν μπόρεσαν τάχατες οἱ λογῆς λογῆς ἱστορικοὶ νὰ βροῦν σὲ ποιό μέρος ἦταν. Θαρρῶ πὼς τὸ πράμα δὲ θέλει πολὺ φιλοσοφία γιὰ νὰ μαντέψουμε πὼς ἡ Κερκόπορτα εἶναι ἡ «πυλίδα Ἰουστίνου» τοῦ Κριτόβουλου.

> «Οἱ στρατιῶτες (τοῦ Σουλτάνου), γράφει ὁ Κριτόβουλος, ἔμπαιναν τώρα ἀπὸ τὴν πορτούλα (δηλ. τὴν πυλίδα Ἰουστίνου) μέσα στὴν Πόλη, κι ἄλλοι κατέβαιναν ἀπὸ τὸ κατεστραμμένο μεγάλο κάστρο... ὁ βασιλέας δὲ (ὁ Μωχαμέτ) στεκόταν μπροστὰ στὸ μεγάλο κάστρο καὶ ἔβλεπε τὸ τί γινόταν... εἶταν πιὰ μέρα».

Ἀπὸ ἄλλες πάλι θετικὲς πληροφορίες ξέρουμε πὼς τὶς τελευταῖες μέρες κατεστραμμένο κάστρο ἦταν τὸ βορεινό. Νά λοιπόν γιατί μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε πὼς «ἡ πυλὶς Ἰουστίνου», ποὺ ἀναφέρει ὁ

Κριτόβουλος, εἶναι ἡ ἴδια ἡ Κερκόπορτα, ποὺ σημειώνει ὁ Δούκας.

Μὰ τώρα, ὕστερα ἀπὸ ὅσα εἴπαμε παραπάνω, κι ἀπὸ τὰ συμπεράσματα ποὺ βγάλαμε, μπορεῖ νὰ μᾶς ρωτήσει κανένας: Γιατί ὁ χρονογράφος Κριτόβουλος, ποὺ ἔγραψε τὴν ἱστορία του, βασισμένος σὲ τούρκικες πηγές, δὲ λέει τίποτα γιὰ τὴ θεληματικὴ παράδοση τῆς Πόλης; Σωστὸ εἶναι πὼς ὁ Κριτόβουλος δὲ γράφει ἕνα τέτοιο πράμα. Μόνο, ὅπως εἴδαμε παραπάνω, μιλάει πὼς οἱ Τοῦρκοι μπῆκαν ἀπὸ τὴν «πυλίδα Ἰουστίνου» κι ἀκόμα πὼς στὸ βορεινὸ μέρος τοῦ Κάστρου λιποταχτοῦσαν κι ἔφευγαν. Ὁ ἴδιος λέει, πὼς ὅταν μπῆκε ὁ Μωάμεθ στὴν Πόλη, ἡ Ἁγιὰ Σοφιὰ εἶχε γεμίσει ἀπὸ γυναικόπαιδα, ποὺ παραδόθηκαν μὲ συνθήκη, ἐνῶ ὅλοι οἱ ἄλλοι χρονογράφοι λένε πὼς στὴν Ἁγιὰ Σοφιὰ ἔγινε σφαγή. Στὸ σημεῖο αὐτὸ συμφωνάει κι ὁ Καντεμὶρ μὲ τὸν Ἐβλιγιᾶ Τσελεμπῆ, ποὺ θὰ πεῖ πὼς χριστιανικὲς καὶ τούρκικες πηγὲς δὲ διαφέρουν. Γιατί ὅμως ὁ Κριτόβουλος δὲν κάνει καθαρὰ λόγο γιὰ παράδοση; Μοῦ φαίνεται πὼς δὲν εἶναι δύσκολο νὰ τὸ μαντέψουμε. Ὁ Κριτόβουλος, ποὺ τόσο πολὺ χρωματίζει διάφορες λεπτομέρειες τῆς πολιορκίας κι ἀκόμα τὰ παραλέει γιὰ τὶς ἄγριες «σφαγές»[18] ποὺ τάχατες ἔγιναν ὅταν μπῆκε ὁ

18. Σφαγὲς βέβαια ἔγιναν, κι οἱ στρατιῶτες τοῦ Σουλτάνου ἔκαναν ἄνω κάτω τὰ σπίτια καὶ τὰ μαγαζιά. Ὡστόσο τὰ παραλένε οἱ χρονογράφοι, ὅταν περιγράφουν αὐτὲς τὶς σφαγές. Κι ἐπειδὴ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀφήνουν οἱ περισσότεροι τὴ φαντασία τους νὰ ὀργιάζει, γι' αὐτὸ πέφτουν καὶ σὲ ἀντιφάσεις. Ὁ Φραντζῆς, ἐνῶ λέει (σ. 290) πὼς οὔτε τρύπα δὲν ἄφησαν ποὺ νὰ μὴν τὴν ἔψαξαν, παρακάτω (σ. 304) γράφει πὼς ὁ Σουλτάνος τὴν τρίτη μέρα ἔβγαλε διαταγὴ νὰ βγοῦν ἀπὸ τὰ σπίτια τους (οἱ Ρωμαῖοι) καθὼς κι ἀπὸ τὶς κρυψῶνες τους, μικροὶ καὶ μεγάλοι, γιατὶ εἶναι «ἐλεύτεροι κι ἀνενόχλητοι». Ἐπίσης ὁ ἴδιος λέει ἀκόμα νὰ ξαναγυρίσουν καὶ ὅσοι εἶχανε φύγει ἀπὸ τὴν Πόλη γιὰ τὸ φόβο τοῦ πολέμου «ἕκαστος αὐτῶν ἐπιστρέφει εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ καὶ βιώσει ἕκαστος κατὰ τὴν τάξιν καὶ θρησκείαν αὐτοῦ, ὡς καὶ πρότερον ἦν».

τούρκικος στρατὸς στὴν Πόλη, θέλησε —(κι αὐτὸ εἶναι φανερὸ ἀπὸ ὅσα γράφει κι ἀπὸ τὶς σύγκρισες ποὺ κάνει μὲ τὴν ἀρχαία ἱστορία)— νὰ παραστήσει τὸ Σουλτάνο σὰν ἕνα μεγάλο ἱστορικὸ πρόσωπο καὶ προπάντων μεγάλο στρατηγό. Ἐξάλλου, ἂς μὴν ξεχνᾶμε, πὼς οἱ Τοῦρκοι κιόλας τὸν εἴπανε τὸ Μωάμεθ Πορθητή, τίτλος μεγάλος, ποὺ ὁ Κριτόβουλος, ὁ γραμματέας του,[19] δὲν μποροῦσε νὰ μὴν τόνε λογαριάσει. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, ποὺ ὁ τόσο καλὰ πληροφορημένος Κριτόβουλος κι ἀκόμα ὁ τόσο ἀμερόληπτος κι ἀντικειμενικός, δὲ λέει ὅλη τὴν ἀλήθεια σχετικὰ μὲ τὰ γεγονότα, ποὺ μεσολάβησαν στὶς 28 καὶ 29 τοῦ Μάη τοῦ 1453. Ἂν ἔγραφε πὼς ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς κάτοικους καὶ στρατιῶτες τῆς Πόλης παραδόθηκαν θεληματικά, τότε ὁ Μωάμεθ δὲ θὰ ἦταν Πορθητής. Ὡστόσο οἱ παραπάνω πηγὲς δὲν εἶναι μοναδικές. Ἔχουμε κι ἄλλες, ποὺ ἐπιβεβαιώνουνε τὰ ὅσα λέει ὁ Καντεμὶρ κι ὁ Τσελεμπῆς. Ὁ Μαλαξὸς[20] στὴν «Πατριαρχικὴ Ἱστορία» του, μᾶς δίνει πολὺ διαφωτιστικὲς πληροφορίες. Τὸ ἴδιο κι ὁ Ἀθ. Ὑψηλάντης στὸ βιβλίο του «Μετὰ τὴν Ἅλωσιν».

Στὸν καιρὸ γράφει ὁ Μαλαξός, ποὺ ὁ Ἱερεμίας ὁ Ἄος ἔγινε γιὰ δεύτερη φορὰ Πατριάρχης (1532), ὁ Σουλτάνος βάλθηκε νὰ χαλάσει τὶς ἐκκλησιὲς καὶ τὰ μοναστήρια.[21]

19. Στὴν ἱστορία ποὺ ἔγραφε, στὴν ἀρχὴ ἐκθειάζει τὰ μεγάλα χαρίσματα ποὺ εἶχε ὁ Μωάμεθ, ὁ Μεχεμέτης, ὅπως τόνε λέει. Στὴν ἀφιέρωση μάλιστα τοῦ βιβλίου του γράφει γιὰ τὸ Σουλτάνο μαζὶ μὲ ἄλλα: «Αὐτοκράτορι μεγίστῳ, Βασιλεῖ βασιλέων Μεχεμέτει, εὐτυχεῖ, νικητῇ, τροπαιούχῳ, θριαμβευτῇ, ἀηττήτῳ, κυρίῳ γῆς καὶ θαλάσσης Θεοῦ θελήματι...»

20. Ὁ ἐκκλησιαστικὸς χρονογράφος Μ. Μαλαξὸς ἔζησε στὸ 16ο αἰώνα. Τὴν «Πατριαρχικὴ Ἱστορία» τὴν ἔγραψε στὰ 1587. Ἡ «Πατριαρχικὴ Ἱστορία» δημοσιεύτηκε καὶ μὲ λατινικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Μαρίνο Κρούσιο στὴν Τουρκογκραίτσια.

21. Σουλτάνος στὰ 1532 ἦταν ὁ Σουλεϊμάν.

«Ἀφοῦ ἔλαβε τὸ δεύτερον τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ὁ αὐτὸς κύριος Ἱερεμίας ἔγινε μεγάλη σύγχυσις καὶ ταραχὴ εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν... ὅπου ἐσυνάχθησαν ὅλοι οἱ γραμματικοὶ καὶ σοφοὶ τῶν τούρκων ἔχοντας εἴδησιν ἐγγράφως εἰς τὰ χαρτία αὐτῶν: ὅτι αὕτη ἡ Κωνσταντινούπολις ἐπάρθη ἀπὸ σπαθίου παρὰ τοῦ Σουλτάνου μεχεμέτη καὶ ἔβγαλαν φεϊτιφᾶν, ὅτι, ὅποιον κάστρον ἐπάρθη μὲ τὸ σπαθὶ χωρὶς νὰ προσκυνήση εἰς αὐτὸ τὸ κάστρον ἐκκλησία ρωμέϊκη νὰ μὴ δὲν ψάλλεται οὐδὲ νὰ εἶναι: μόνον νὰ τὰς χαλάσουν ἐκ βάθρων γῆς».[22]

Ὁ ἴδιος ὁ Μαλαξὸς μᾶς λέει παρακάτω (σ. 157—162) πὼς ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας πῆρε διορία τριῶν μηνῶν ἀπὸ τὸ Σουλτάνο γιὰ νὰ ἀποδείξει πὼς ἡ «Πόλη δὲν ἐπάρθη ἀπὸ σπαθίου» μὰ παραδόθηκε μὲ συνθήκη. Ὁ πατριάρχης μπόρεσε καὶ βρῆκε τρεῖς μάρτυρες, ἀπὸ τοὺς παλιοὺς γιανιτσάρους ποὺ εἶχαν πολεμήσει τὸν καιρὸ ποὺ πάρθηκε ἡ Πόλη. Οἱ γιανίτσαροι αὐτοὶ ἦρθαν στὸν Πατριάρχη καὶ μαζὶ πῆγαν στὸ Σουλτάνο καὶ διηγήθηκαν πῶς ἔπεσε ἡ Πόλη:

«...Τότε ὡς εἶδεν ὁ βασιλεὺς τῶν ρωμαίων —διηγιέται ὁ Μαλαξὸς— τὸ πλῆθος, ὅπου ἐσκοτώθη ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους του καὶ ἔστειλεν ἀποκρισαρίους εἰς τὸν Σουλτάνον μας καὶ ὁ Σουλτάνος ἐδέχθη αὐτοὺς καὶ ὁρισμὸν ἐγγράφως τοὺς ἔδωκε καὶ ἔλεγεν οὕτως: «Ἐγὼ ὁ βασιλεὺς σουλτὰν Μεχμέτης διὰ τοῦ παρόντος μου ἐγγράφου ὁρισμοῦ κάμνω ψυχικὸν εἰς τὸν βασιλέα τῆς πόλεως Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον, νὰ ἔχουν διὰ νὰ ζοῦν εὐημερημένα ὡς ἄρχοντες καὶ ἔχουν ἀναπαύσεις καὶ δούλους καὶ δούλας». Ὡς δὲ εἶδεν ὁ βασιλεὺς τὸν ὁρισμὸν τοῦ

22. Τουρκογκραίτσια, σ. 156.

Σουλτάνου, ἐχάρη πολλὰ καὶ τῆς ὥρας ἐπῆρε τὰ κλειδιὰ τοῦ κάστρου καὶ ὑπῆγεν εἰς τὴν τέντα τοῦ Σουλτάνου καὶ τοῦ τὰ παρέδωκε τὰ κλειδιὰ εἰς τὰ χέρια του, ὁ δὲ Σουλτᾶνος ἠγκαλίσθη τὸν βασιλέα καὶ τὸν ἐφίλησε καὶ τὸν ἐκάθισεν εἰς τὸ δεξί του μέρος καὶ ὥρισε καὶ ἔκαμεν χαραῖς μεγάλαις τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας καὶ ἔτσι ἐπῆρεν ὁ βασιλεὺς τὸν Σουλτάνον καὶ ἐμπῆκεν εἰς τὴν Πόλιν καὶ τοῦ τὴν παρέδωκε».[23]

Ἡ διήγηση τοῦ Μαλαξοῦ στὸ τελευταῖο της μέρος δὲ συμφωνάει μὲ τὶς ἄλλες γραφτὲς παραδόσεις. Ὁ Παλαιολόγος καμιὰ μαρτυρία δὲν ὑπάρχει πὼς παρέδωκε ὁ ἴδιος τὰ κλειδιὰ τοῦ κάστρου στὸ Σουλτάνο κι ἀκόμα πὼς πιάσανε κιόλας καὶ φιλίες. Φαίνεται πὼς κανένας ἄλλος ἐπίσημος ἦταν ἐκεῖνος ποὺ πῆγε στὸ Σουλτάνο. Κι ἴσως αὐτὸς νὰ ἦταν ὁ Νοταρᾶς. Δὲν μποροῦμε πάλι νὰ παραδεχτοῦμε πὼς τὸ ἱστόρημα αὐτὸ τοῦ Μαλαξοῦ εἶναι ὁλότελα ψεύτικο, ἢ πλαστό, γιὰ νὰ στηρίξει, ἢ ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, νομιμοποιήσει τὰ προνόμια τοῦ πατριαρχείου. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ξέρουμε πὼς ὑπάρχουν κι ἄλλες πηγὲς ποὺ τὸ ἐπιβεβαιοῦν καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ Σουλτάνος δὲν ἦταν εὔκολο νὰ γελαστεῖ ἀπὸ δυὸ τρεῖς γενιτσάρους. Κι οὔτε πάλι οἱ γιανιτσάροι θὰ τολμοῦσαν νὰ πλάσουν ὁλόκληρη ψεύτικη ἱστορία, ὅσο ἄσπρα κι ἂν πῆραν, ἀπὸ τὸν Πατριάρχη. Ἔπειτα ὁ Μωάμεθ, καὶ ὁ κάθε Σουλτάνος, ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ σέβονται τὸ Κοράνι. Ἂν ἔπαιρναν τὴν Πόλη μὲ τὸ σπαθί, τότες καμιὰ ἐκκλησία δὲ θἄμενε κι

23. Ὁ Καντεμίρ παραδέχεται πὼς τὸ παραπάνω περιστατικό, ποὺ ἀναφέρει ὁ Μαλαξός, ἔγινε. Μάλιστα λέει πὼς βρῆκε κάποιο σχετικὸ φυλλάδιο στὴ Φιλιππούπολη, τοῦ Τούρκου χρονογράφου Ἀαλῆ [Ὁ Ἀαλῆ ἔγραψε παγκόσμια χρονογραφία (Κουχούλ - ἀχπάρ) καὶ θεωρεῖται σπουδαῖος χρονογράφος] ποὺ πιὸ ὕστερα τὸ ξαναεῖδε καὶ στὴν Πόλη στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἀλεξ. Μαυροκοδράτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων.

οὔτε θὰ δίνονταν ἀ μ έ σ ω ς τὰ θρησκευτικὰ καὶ πολιτικὰ προνόμια στοὺς Ρωμαίους. Τὸ κοράνι δμως ἀπαγορεύει, ὅπως εἴπαμε καὶ πιὸ μπροστά, νὰ καταστρέφονται οἱ χῶρες ποὺ παραδίνονται θεληματικὰ κι ἀκόμα νὰ γίνονται σφαγὲς καὶ καταστροφὲς ἢ νὰ χαλνοῦν τὶς ἐκκλησίες τῶν ἀπίστων (χριστιανῶν).[24]

Καὶ ὁ 'Αθαν. Ὑψηλάντης στὴ χρονογραφία του: Τ ὰ μ ε τ ὰ Ἅ λ ω σ ι ν διηγιέται κάτι παρόμοιο, μὲ τὴ διαφορὰ πὼς βάζει τὸ περιστατικὸ αὐτὸ ὄχι στὰ χρόνια τῆς δεύτερης πατριαρχείας τοῦ Ἱερεμία μὰ στὰ χρόνια τοῦ πατριάρχη Θεόληπτου (1514 - 1520), δηλαδή, στὰ χρόνια τοῦ Σελὶμ τοῦ Α΄. Κι ἀκόμα γιὰ τὴν παράδοση τῆς Πόλης, μᾶς λέει, πώς, μόνο τὸ μισὸ μέρος της π α ρ α δ ό θ η κ ε μ ὲ σ υ ν θ ή κ η.

Ὁ Θεόληπτος (ὁ Πατριάρχης), στὰ 1519 ἐπειδὴ ὁ Σελὶμ ἤθελε νὰ γκρεμίσει τὶς ἐκκλησιὲς καὶ νὰ κάνει μὲ τὸ ζόρι τοὺς χριστιανοὺς νὰ ἀλλάξουν τὴν πίστη τους, πῆγε στὸ Παλάτι καὶ ὑποστήριξε πὼς αὐτὸ ποὺ θέλει νὰ κάνει ὁ Σουλτάνος εἶναι ἐνάντια στὸ κοράνι καὶ στὴ σ υ μ φ ω ν ί α π ο ὺ γ έ ν η κ ε ὅ τ α ν π ά ρ θ η κ ε ἡ Π ό λ η.

> «Ἂν εἶναι ἄδεια (ἀποκρίθηκε ὁ Θεόληπτος) θὰ ἐνθυμίσω τὴν βασιλείαν Σου τὴν ἅλωσιν τῆς Πόλεως· οἱ πρόγονοί μας ἔδωκαν ἀ ν α ι μ ω τ ὶ τὸ ἥμισυ μέρος τῆς Πόλεως τῷ σουλτὰν Μεχμὲτ μὲ τοιαύτας συμφωνίας α) ὅτι αἱ ἐκκλησίαι τῶν Χριστιανῶν νὰ μὴ γενοῦν τζαμιά, β) ὅτι οἱ γάμοι, αἱ ταφαὶ καὶ ἄλλα ἔθιμα τοῦ χριστιανισμοῦ νὰ γίνωνται ἀνεμποδίστως, γ) ἡ ἑορτὴ τοῦ Πάσχα μὲ ἐλευθερίαν νὰ πανηγυρίζεται, καὶ τρεῖς νύκτας νὰ μένη ἀνοικτὴ ἡ πόρτα τοῦ Φαναρίου διὰ τοὺς Χριστιανούς, ὁποῦ ἀπὸ τὰ προάστεια ἤθελαν θελήσει νὰ ἐκκλησιασθῶσιν εἰς τὸ Πατριαρχεῖον. Μὲ αὐτὰς τὰς συμφωνίας ἐδώσαμεν ἡμεῖς τὴν Πόλιν τῷ πάππῳ τῆς βασιλείας Σου σουλτὰν Μεχμέτ. Οὕτως ἐζήσαμεν μέχρι τοῦδε ἐπὶ τῶν τριῶν προκατόχων Σου· ἡ νέα προσταγή σου μᾶς ἀδικεῖ παίρνοντάς μας τὰ κτήματά μας καὶ ἡ προσταγὴ ὅπου βιάζει, εἰς τὸν μουσουλμανισμὸν ἀντίκειται καὶ εἰς τὴν προρρηθεῖσαν συμφωνίαν καὶ εἰς τὸ Κοράνι.» Εἰς αὐτὸ ἀπεκρίθη ὁ τεφτερδάρης ὅτι τὰ τοῦ Κορανίου ἀληθέστατα, μάλιστα ὁποὺ τὰ βεβαιοῖ καὶ ὁ μουφτὴ ἐφέντης· ἀλλ' ἡ προσκύνησις τοῦ ἡμίσεως μέρους τῆς Πόλεως τοῦ φαίνεται μυθώδης. Τότε ὁ μουφτὴς ἠρώτησε τὸν πατριάρχην ἂν ἔχη τὸ ἔγγραφον ταύτης τῆς συμφωνίας. 'Απεκρίθη ὁ πατριάρχης ὅτι νὰ κατεκάη ἀπὸ πυρκαϊᾶς, ἀλλ' ὅτι ἠμπορεῖ νὰ φέρη μάρτυρας τρεῖς γενιτζάρους αὐτόπτας τῆς συμφωνίας. Ἦλθον οὗτοι καὶ οἱ τρεῖς, ἄγοντες ἔτος τῆς ἡλικίας πλησίον τῶν ἑκατὸν καὶ ἐμαρτυρήσαντο ὅτι «ἦσαν παρόντες εἰς τὴν ἅλωσιν τῆς Πόλεως καὶ ἐνθυμοῦνται ὅτι οἱ εὐγενεῖς αὐτῆς ὑπετάγησαν ἑκουσίως τῷ Σουλτάνῳ Μεχμέτ, ἐλθόντες καὶ εὑρόντες αὐτὸν ἔξω εἰς τὴν σκηνὴν καὶ ἀγαγόντες καὶ τὰς κλεῖς τῆς Πόλεως ἐπὶ χρυσοῦ πίνακος καὶ ζητήσαντες παρ' αὐτοῦ τινὰ ἄρθρα, ἅτινα ἐδέχθη ὁ σουλτὰν Μεχμέτης». (σ. 51 - 52).

Ὅπως βλέπουμε, στὴ διήγηση τοῦ Ὑψηλάντη, ὑπάρχει κάποια διαφορὰ ἀπ' ὅσα γράφει ὁ Μαλαξός. Ὁ Ὑψηλάντης λέει πὼς δὲν πῆγε ὁ Κωνσταντίνος μὲ τὰ κλειδιὰ τῆς Πόλης στὸ Σουλτάνο, μὰ οἱ ε ὐ γ ε ν ε ῖ ς. 'Επίσης τὸ περιστατικὸ αὐτὸ ἔγινε στὰ χρόνια ποὺ ἦταν πατριάρχης ὁ Θεόληπτος καὶ σουλτάνος ὁ Σελὶμ (1512 - 1519). Ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Ὑψηλάντης διηγιέται πὼς στὰ 1532, ὅταν ἦταν πατριάρχης ὁ Ἱερεμίας, ὁ σουλτάνος Σουλεϊμὰν γύρε-

24. Τὸ «Σουρέτιϊ - τιουμπάϊτι» ὁρίζει: «Ὅμως ἂν ὑποταχθοῦν καὶ προσεύχονται καὶ πληρώνουν τὸ δέκατον, ἀφήσατέ τους (τοὺς ἀπίστους) τὴν ὁδόν τους, ἤτοι τὴν πίστιν τους».

ψε νὰ χαλάσει τὶς ἐκκλησιὲς καὶ ὁ Ἱερεμίας ἔφερε δυὸ παλιοὺς Τούρκους 102 χρονῶν κι ἀπόδειξε πὼς τὸ μισὸ μέρος τῆς Πόλης στὰ 1453 παραδόθηκε μὲ συνθήκη στὸ Μωάμεθ.[25]

Μοῦ φαίνεται πὼς στὶς χρονολογίες ἔχει πιὸ δίκιο ὁ Ὑψηλάντης. Τὸ παραπάνω περιστατικὸ ποὺ διηγιέται ὁ Μαλαξὸς θὰ ἔγινε ὄχι στὰ χρόνια τῆς δεύτερης πατριαρχείας τοῦ Ἱερεμία, μὰ στὰ χρόνια τοῦ σουλτάνου Σελὶμ (1512 - 1520) καὶ μάλιστα στὰ 1519—1520 ποὺ ἦταν πατριάρχης ὁ Ἱερεμίας καὶ ὕστερα ἀπ' αὐτὸν ὁ Θεόληπτος.

Ἂν καὶ ὑπάρχουν παλιὲς μαρτυρίες ποὺ παρουσιάζουν τὸν Σελὶμ τὸν Α' γιὰ σουλτάνο ἥμερο καὶ καλὸ στοὺς χριστιανούς, ὡστόσο ὑπάρχουν καὶ γραπτὰ δοκουμέντα, ποὺ μᾶς τόνε παρουσιάζουν χριστιανομάχο,[26] ἐνῶ τὸν Σουλεϊμὰν (1520—1567) φιλοχριστιανό.

Στὰ 1517 μάλιστα θέλησε νὰ καταργήσει καὶ τὰ προνόμια τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ποὺ τὰ εἶχαν πάρει οἱ καλογέροι ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ σουλτάνου Μουράτ. Γι' αὐτὸ χρειάστηκε νὰ τοῦ παρουσιάσουν τὰ χαρτιὰ ποὺ εἶχαν ἀπὸ τὸν Μουρὰτ γιὰ νὰ γλιτώσουν τὶς ἐκκλησιές, τὰ μοναστήρια καὶ τὶς περιουσίες τους. Ἔβγαλε μάλιστα καὶ Χάττι Σερίφ ποὺ ἐπικύρωνε τὰ παλιὰ προνόμια.[27]

25. Κοίτα Ἀθ. Ὑψηλάντη: «Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν» σ. 62.

26. Καὶ ὁ Χάμμερ (Ἱστορία τῆς Ὀθωμ. Αὐτοκρατορίας, ἑλλ. μετάφ. Κορκιδᾶ, τόμ. 3ος σ. 322 - 323) παραδέχεται πὼς ὁ Σελὶμ ἦταν ἐκεῖνος ποὺ βάλθηκε νὰ χαλάσει τὶς ἐκκλησιὲς καὶ τὰ μοναστήρια.

27. Κοίτα Σμυρνάκη «Τὸ Ἅγιον Ὄρος» σ. 111. Καὶ ὁ Βυζάντιος (Κωνσταντινούπολις, τόμ. Α. Ἀθ. 1851 σ. 577) δέχεται πὼς ὁ σουλτάνος Σελὶμ ἦταν χριστιανομάχος. Γράφει μάλιστα:

> «Ὅθεν ὅτε ὁ υἱὸς αὐτοῦ (τοῦ Βογιαζίτ) Σουλτὰν Σελίμ, κυριευθεὶς πρὸ ἑπτὰ μηνῶν τοῦ θανάτου του, ὑπὸ θρησκευτικοῦ

Ὅσο γιὰ τὸν Σουλεϊμὰν ὑπάρχουν γραφτὲς μαρτυρίες ποὺ δείχνουν πὼς δὲν πείραξε τὶς χριστιανικὲς ἐκκλησιές,[28] ἴσα ἴσα εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους σουλτάνους τῆς τούρκικης ἱστορίας.

Παρ' ὅλες λοιπὸν τὶς διαφορὲς στὶς χρονολογίες καὶ σὲ μερικὲς λεπτομέρειες, τὰ ὅσα λέει ὁ Μαλαξὸς καὶ ὁ Ὑψηλάντης, ἔχουν τὴ βάση τους σὲ ἀρχειακὲς πληροφορίες, ὄχι μόνο τούρκικες, μὰ καὶ χριστιανικὲς (πατριαρχείου). Τώρα τελευταῖα μάλιστα ἄρχισε νὰ ξαναγίνεται λόγος γιὰ τὰ παλιὰ τούρκικα ἀρχεῖα, ποὺ ἔχουν τὶς παραπάνω μαρτυρίες.[29]

Ἐδῶ καὶ λίγα χρόνια, ὁ Καρολίδης στὴν «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 1453 ἴσαμε τὴ βασιλεία τοῦ Γεωργίου

> ζήλου, διέταξε τῷ 1520 νὰ μεταποιηθῶσιν εἰς τουρκικὰ εὐχητήρια πάντες οἱ μένοντες ἕως τότε ἀκόμη εἰς τοὺς χριστιανοὺς ἀρχαῖοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ναοὶ καὶ νὰ θανατωθῶσιν ὅσοι δὲν θελήσωσι νὰ ἐξομώσωσι τὴν πάτριον αὐτῶν θρησκείαν, ὁ τότε μέγας Βεζύρης Περὶ πασᾶς καὶ ὁ Σέϊχ - ουλ - ησλάμης Τζεμαλῆς ἐσυμβούλευσαν μυστικῶς τῷ τότε πατριαρχεύοντι Ἱερεμίᾳ τῷ Α', ἵνα τὸν ὁρισμὸν τοῦτον προτείνῃ ὡς δικαιολόγημα καὶ σώσῃ τὴν ἐκκλησίαν ταύτην καὶ τὸ κατώρθωσε.»

Γιὰ τὴν ἐπικύρωση τῶν προνομίων τοῦ Ἁγίου Ὄρους κοίτα καὶ περιοδ. «Χρυσαλλὶς» τόμ. Γ' σ. 613 - 615, ὁλόκληρο τὸ Χάττι - Σερίφ δημοσιευόμενο ἀπὸ τὸν Κ. Σάθα.

28. Κοίτα Μαθᾶ (Κατάλογος Ἱστορικὸς κλπ., ἔκδ. 1884) σ. 290.

29. Ὁ J. H. Mordtmann (ἄλλος εἶναι ὁ A. Mortdmann) μὲ τὸν τίτλο: **Die Kapitulation von Konstantinople im jahre 1453**) στὴ **Byzantinische Zeitshrifit** τόμ. XXI 1912, σ. 129 κ. πρκ., κάνει μιὰ πολὺ ἀξιόλογη κριτικὴ ἀνάλυση τῶν τούρκικων καὶ βυζαντινῶν πηγῶν σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα ἂν ἡ Πόλη παραδόθηκε ἢ ἔπεσε καὶ βγάζει τὸ συμπέρασμα πὼς ἡ Πόλη παραδόθηκε. Ἡ μελέτη τοῦ **J. H. Mordtmann** παραμερίστηκε ἀπὸ τοὺς νεότερους ἱστορικοὺς μὲ τὴ δικαιολογία πὼς εἶναι «σκοτεινή». Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ὁ **J.H.M.** ἴσαμε ἕνα σημεῖο κάνει ὁλότελα σχολαστικὴ κρι-

Α΄»[30] γράφοντας γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα, δηλαδὴ ἂν παραδόθηκε ἢ πάρθηκε μὲ τὸ σπαθὶ ἡ Πόλη, μαζὶ μὲ ἄλλα, λέει:

> «Καὶ ἐπ' ἐσχάτων δὲ λόγοις τινὲς ἡμέτεροι τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπειράθησαν νὰ δώσωσι νέαν ζωὴν εἰς ὅμοια ἱστορήματα (σημ. δηλαδὴ τοῦ Καντερμίρ). Ὁ πολλῆς τιμῆς ἄξιος λόγιος Ι. Χότζης μέλος τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει αὐτοκρατορικοῦ συμβουλίου Ἐπικρατείας καὶ πολλάκις χρηματίσας σύμβουλος ἐν τοῖς Πατριαρχείοις, ἄριστος δὲ τουρκιστής, φρονεῖ, στηριζόμενος ἐπὶ πολυχρονίου, ὡς λέγει, ἐρεύνης ὀθωμανικῶν ἱστορικῶν πηγῶν περὶ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως πραγματευομένην, ὅτι οὐχὶ ἡ Κωνσταντινούπολις ἅπασα, ἀλλὰ μέρος αὐτῆς παρεδόθη *διὰ συμβάσεως*, ἀλλ' οὐχὶ συμβάσεως μεταξὺ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τοῦ σουλτάνου, ὡς ἔχει ἡ ἐν τῇ «Πατριαρχικῇ Ἱστορίᾳ» καὶ ἡ παρὰ Δ. Καντεμίρ παράδοσις, ἀλλὰ μεταξὺ ἀρχηγῶν τινων τοῦ πολιορκητικοῦ στρατοῦ καὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει θρησκευτικῆς μερίδος τῶν ἀνθενωτικῶν, τῶν ἀποκηρυσσόντων δηλονότι τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ γενομένην τῷ 1439 ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, ὧν κυριώτατος ἀρχηγὸς ἦτο ὁ Γεννάδιος Σχολάριος».[31]

Καὶ παρακάτω προσθέτει, πὼς ὁ ἴδιος Ι. Χότζης, τοῦ εἶπε ὅτι οἱ ἴδιες τούρκικες πηγὲς λένε ἀκόμα πὼς μόνο 33 χιλιάδες ἀπὸ τοὺς κωνσταντινουπολίτες πάρθηκαν σκλάβοι ἢ κακόπαθαν. Κι ἀπ' αὐτοὺς πάλι ὅλοι τους ἦταν *ἑνωτι-*

τική ἀνάλυση τῶν πηγῶν γιατὶ δὲν ἐξετάζει τὰ πράγματα, σχετικὰ μὲ τὴν ὅλη κατάσταση τῆς Πόλης στὰ χρόνια ἐκεῖνα, καὶ κυρίως, τὴν πάλη ἑνωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν, μὰ πολὺ στενὰ καὶ περιορισμένα.

30. Ἔκδοση Ἐλευθερουδάκη. Ἀθ. 1925.

31. σ. 36. Ἔμαθα πὼς ὁ Χόντζης πέθανε καὶ τὸ *ἀρχεῖο του* καταστράφηκε ἀπὸ ὄργανα τοῦ Πατριαρχείου.

κοί. Γιατὶ οἱ ἀνθενωτικοὶ ἔβαλαν *σημάδια* στὰ σπίτια τους καὶ οἱ Τοῦρκοι δὲν τὰ πείραξαν.[32] Ἄρα ὑπῆρχε συνεννόηση.

Καὶ τώρα ἂς ἔρθουμε σ' ἕνα ἄλλο ζήτημα ποὺ ἔχει καὶ παραέχει σχέση μὲ ὅσα λέει ὁ Μαλαξός, ὁ Ὑψηλάντης καὶ ὁ Καντεμίρ.

Ὅλοι οἱ χρονογράφοι —κι αὐτὸς ὁ Κριτόβουλος— λένε πὼς ἔγιναν «σφαγὲς» ἅμα μπῆκαν οἱ Τοῦρκοι καὶ ἀκόμα πὼς ρήμαξαν[33] τὰ σπίτια τῶν Ρωμαίων. Ὡστόσο μὲ ὅλες αὐτὲς τὶς «σφαγὲς» μερικοὶ ἄρχοντες καὶ ἀκουστοὶ ἀνθενωτικοὶ δὲν ἔπαθαν τίποτα. Γιατί ἄραγε; Πῶς ἔγινε αὐτὸ τὸ «θάμα»; Δὲν ξέρω κανέναν ἱστορικὸ ἀπ' ὅσους καταπιάστηκαν μὲ τὴν ἱστορία τῆς Πόλης, στὰ τελευταῖα της χρόνια, ποὺ νὰ ἔδωκε κάποια ἐξήγηση στὸ γεγονὸς αὐτό, μιὰ ποὺ δὲν εἶναι δὰ καὶ τόσο ἀσήμαντο.

Ὡστόσο ὁ μεγάλος δούκας ὁ Νοταρᾶς, ὁ ἀρχηγὸς τῶν ἀνθενωτικῶν, βρέθηκε «σῶος καὶ ἀβλαβής». Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Γεννάδιος ὁ Σχολάριος βρέθηκε στὴν Ἀδριανούπολη χωρὶς νὰ ἔχει πάθει τίποτα.[34] *Κι ἀκόμα στὸ σπίτι*

---

32. σ. 37 ὑποσημείωση.

33. Σημειώσαμε καὶ παραπάνω πὼς τὰ ὅσα γράφτηκαν γιὰ σφαγὲς εἶναι παραφουσκωμένα. Οἱ Τοῦρκοι —σύμφωνα μὲ τὸ Κοράνι τους καὶ τὴν ὑπόσχεση τοῦ Σουλτάνου— *πείραξαν μόνο ὅσους ἀντιστέκονταν,* οἱ ἑνωτικοὶ κλείστηκαν στὴν Ἁγιὰ Σοφιὰ καὶ φώναζαν «Κύριε Ἐλέησον». Ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε πὼς ὁ στρατὸς τοῦ Σουλτάνου δὲν ἦταν μόνο ἀπὸ Τούρκους. Εἶναι ἀποδειγμένο πὼς ὑπηρετοῦσαν καὶ πολλοὶ χριστιανοί. *Κι ἀκόμα ὑπάρχει καὶ μαρτυρία πὼς πολλοὶ χριστιανοὶ ἐξωμότες βρίσκονταν ἀνάμεσα στὸ μανιασμένο ὄχλο ποὺ πατοῦσε τὰ σπίτια καὶ τὰ διαγούμιζε.* Κοίτα καὶ Σλουμπερζὲ — Λάμπρου σ. 396.

34. Μὰ καὶ τὸ *γυναικεῖο μοναστήρι* τῆς Παπαμακάριστου ποὺ τὸ ἐπηρέαζε ὁ Γεννάδιος, *δὲν ἔπαθε*

τοῦ Νοταρᾶ οὔτε μισὸς στρατιώτης δὲν μπῆκε μέσα, γιατί, ὁ Σουλτάνος ἔβαλε τιμητικὴ φρουρὰ νὰ τὸ φυλᾶνε.

Ἂν ἐξαιρέσουμε τὸν Φραντζῆ ποὺ ἦταν ἐχτρὸς τοῦ Νοταρᾶ καὶ πάντα μὲ πάθος γράφει γιὰ δαῦτον, οἱ ἄλλοι χρονογράφοι[35] συμφωνοῦν πὼς ὁ Σουλτάνος περιποιήθηκε τὸν Νοταρᾶ καὶ τὴν οἰκογένειά του στὴν ἀρχή. Ὁ Κριτόβουλος μάλιστα, ποὺ εἶναι ὁ πιὸ ἀντικειμενικὸς καὶ ἀμερόληπτος, μᾶς λέει πὼς εἶχε πάρει ἀπόφαση νὰ τὸν κάνει καὶ διοικητὴ τῆς Πόλης.

> «Ἐκλέγεται δὲ καὶ τῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν, οὓς ἐμάνθανε γένει τε καὶ φρονήσει καὶ ἀρετῇ διαφέρειν τῶν ἄλλων —γράφει ὁ Κριτόβουλος— καὶ δὴ καὶ Νοταρᾶν αὐτόν, ἄνδρα τῶν δυνατῶν τε καὶ ἐπιφανῶν ὄντα ἔν τε τῇ ξυνέσει καὶ πλούτῳ καὶ ἀρχῇ καὶ ἀρετῇ καὶ πολιτικῇ δυνάμει καὶ τιμᾷ τοῦτον καὶ τῇ ἐσόδῳ τῇ παρ' αὐτόν, καὶ λόγων μεταδίδωσι μειλεχίων καὶ χρησταῖς ἀνακτᾶται ταῖς ἐλπίσιν οὐ μόνον αὐτόν, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς μετ' αὐτοῦ... Τὸν δέ γε Νοταρᾶν καὶ τῆς πόλεως ἐπιστάτην ἐσκόπει καταστῆσαι καὶ τοῦ ξυνοικισμοῦ ταύτης κύριον...».[36]

τίποτα. Οὔτε γενικὴ σφαγὴ λοιπὸν ἔγινε, οὔτε πείραξαν «τὰ αἱμοβόρα θεριά», οἱ Τοῦρκοι, τὶς καλογριές. Καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἔχει παραπολὺ μεγάλη σημασία.

35. Καὶ ὁ Δούκας (300—305) σχεδὸν τὰ ἴδια λέει γιὰ τὶς φιλοφρονήσεις τοῦ Μωάμεθ στὸν Νοταρᾶ, μόνο διηγιέται ἀλλιώτικα τὴν αἰτία ποὺ ἔκανε τὸν Μωάμεθ νὰ σκοτώσει τὸν Νοταρᾶ.

36. Κριτόβουλος σ. 101.

Εἶν' ἀλήθεια πὼς ὁ Νοταρᾶς δὲν πρόφτασε νὰ χαρεῖ τὶς τιμὲς καὶ δόξες ποὺ τοῦ ἑτοίμαζε ὁ Μωάμεθ. Σὲ λίγο, ἐπειδὴ ὁ μεγάλος Βεζύρης Χαλίλ[37] τὸν συκοφάντησε, καὶ τὸν διέβαλε, ὁ Σουλτάνος τὸν σκότωσε, μαζὶ μὲ τὰ παιδιά του. Κι ὅμως δὲν ἄργησε νὰ μετανιώσει, καὶ νὰ παιδέψει ἐκείνους ποὺ τὸν διέβαλαν ὅπως τοὺς ἄξιζε,[38] ἅμα ἔμαθε πὼς ἦταν ψέματα ὅσα τοῦ εἶπανε ἐνάντια στὸν Νοταρᾶ καὶ τοὺς δικούς του.

Τὸ νὰ θέλει λοιπὸν ὁ Σουλτάνος νὰ κάνει διοικητὴ τῆς Πόλης τὸν Νοταρᾶ καὶ νὰ στείλει νὰ φυλᾶνε τὸ σπίτι του, τὶς πρῶτες μέρες ποὺ βασίλευε ἀναρχία μέσα στὴν κουρσεμένη πρωτεύουσα, θὰ πεῖ πὼς ὁ Νοταρᾶς εἶναι ἕνας ἀπὸ κείνους ποὺ παράδωκαν τὴν Πόλη στοὺς Τούρκους.[39] Ἄλλη ἐξήγηση δὲν παίρνει τὸ πράμα. Μέσα σὲ κείνη τὴν κοσμοχαλασιά, τὸ τουφεκίδι, τὰ ξεφωνητά, τὰ κλάματα, τὴν παραζάλη, τοὺς σκοτωμούς, τὰ κουρσέματα, ἦταν δυνατὸ ἂν δὲν ὑπῆρχε συμφωνία, ὁ Νοταρᾶς νὰ βρεθεῖ γερὸς καὶ νἄρθει νὰ ὑποδεχτεῖ τὸν Σουλτάνο; Κι ἀκόμα μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἂν δὲν εἶχε ὑπογραφτεῖ κάποια συνθήκη, ὁ Μωάμεθ θὰ σκεφτόταν τὸν Νοταρᾶ καὶ τὴν οἰκογένειά του καὶ θἄστελνε φρουρὰ στὸ σπίτι του; Ἀπὸ ποῦ κι ὣς ποῦ αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον του;

---

37. Ὁ Χαλὶλ τὸ εἴπαμε καὶ πιὸ μπροστὰ ἔρχονταν σὲ συνεννοήσεις μὲ τὸν Παλαιολόγο. Γι' αὐτὸ ἴσως, ἀπὸ φόβο μὴν τυχὸν ὁ Νοταρᾶς τὸν ξεσκεπάσει, ποιός ξέρει τί σοφίστηκε γιὰ νὰ καταφέρει τὸν Μωάμεθ νὰ πάρει τὸ κεφάλι τοῦ Νοταρᾶ καὶ τῶν παιδιῶν του.

38. «Ὕστερόν γε μὲν καταφοράσας —γράφει ὁ Κριτόβουλος— ὁ βασιλεὺς τὸν δόλον καὶ τὴν πανουργίαν τῶν ἀναπεισάντων αὐτὸν ἀποκτεῖναι τοὺς ἄνδρας καὶ μισήσας τῆς πανουργίας αὐτοὺς ἐξ ὀφθαλμῶν ποιεῖται τοὺς μὲν θανάτῳ ζημιώσας, τοὺς δὲ παραλύσας τῆς ἀξίας καὶ τῆς τιμῆς».

39. Καὶ ὁ Λεονάρδος ὁ Χιώτης στὴν ἐπιστολή του στὸν Πάπα, τοὺς Ρωμαίους καὶ εἰδικὰ τοὺς ἀνθενωτικοὺς κατηγοράει πὼς εἶναι ἡ αἰτία ποὺ ἡ Πόλη ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Τούρκων.

Μὰ δὲν εἶναι μόνο ὁ Νοταρᾶς, ποὺ δὲν ἔπαθε τίποτε. Καὶ πολλοὶ ἄλλοι εὐγενεῖς ἔμειναν ἀπείραχτοι.

Ὅσο γιὰ τὸν Γεννάδιο Σχολάριο, αὐτὸς φαίνεται εἶχε φύγει μιὰ δυὸ μέρες πρὶν πέσει ἡ Πόλη. Γιατί, ὅπως εἴπαμε πιὸ μπροστά, βρέθηκε ὕστερα ἀπὸ τὸ πάρσιμο τῆς Πόλης στὴν Ἀδριανούπολη, ὅπου κάποιος πλούσιος Τοῦρκος, τὸν εἶχε πάρει αἰχμάλωτο ἢ τὸν ἔκρυβε, τὸν φύλαγε καὶ τὸν περιποιότανε. Μάλιστα καὶ ὁ ἴδιος ὁ Σουλτάνος ἀμέσως ἐνδιαφέρθηκε καὶ γιὰ δαῦτον καὶ ρωτοῦσε δεξιὰ κι ἀριστερὰ γιὰ νὰ μάθει ποῦ ἦταν, μὰ στάθηκε ἀδύνατο στὴν ἀρχή. Μετὰ πολλὰ πιά, μαθεύτηκε πὼς ἦταν στὴν Ἀδριανούπολη.[40] Νά τί λέει σχετικὰ ὁ Κριτόβουλος:

> «Ἐκεῖνες τὶς μέρες (χινόπορο τοῦ 1453) προσκαλάει καὶ τὸ Γεννάδιο, ἄντρα πολὺ σοφὸ καὶ ἀκουστό. Ἐπειδὴ γιὰ τὴ σοφία, μυαλοσύνη του καὶ τὴν ἀρετή του καὶ ἀπὸ πρὶν τὸν εἶχε ἀκουστά, ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸ πάρσιμο τῆς Πόλης, ἔψαχνε νὰ τόνε βρῆ, θέλοντας νὰ τὸν ἰδῆ καὶ νὰ ἀκούση τὴ σοφία του. Γι' αὐτὸ ὕστερα ἀπὸ πολὺν κόπο, ψάχνοντας στὴν Ἀδριανούπολη, τόνε βρίσκει σένα χωριὸ νὰ τὸν ἔχη κάποιος προύχοντας, ποὺ τὸν περιποιούντανε πάρα πολύ».[41]

40. Ἐδῶ πρέπει νὰ ξαναθυμηθοῦμε ὅ,τι εἰπώθηκε παραπάνω· πὼς δηλαδὴ τὸ βορεινὸ μέρος τοῦ Κάστρου ἔμεινε ἀφύλαχτο. Μὰ κι ἡ πόρτα τῆς Ἀδριανούπολης ἀπ' ἐκεῖνο τὸ μέρος ἦταν. Ἄρα ἀπὸ τὸ βορεινὸ μέρος ἔφυγαν πολλοὶ ἀνθενωτικοὶ τὶς τελευταῖες μέρες καὶ τράβηξαν οἱ πιὸ πολλοὶ γιὰ τὴν Ἀδριανούπολη.

41. Τὸ κείμενο τοῦ Κριτόβουλου λέει:

> «Ἐν δὲ ταῖς ἡμέραις ἐκείναις μετακαλεῖται καὶ τὸν Γεννάδιον ὁ Μωάμεθ, ἄνδρα σοφὸν πάνυ καὶ θαυμαστόν· τούτου γάρ τῆς τε σοφίας καὶ φρονήσεως καὶ ἀρετῆς καὶ πρόσθεν πολὺν ἔχει λόγον ἀπὸ τῆς φήμης, εὐθὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν ἐζήτει τὸν ἄνδρα, ποθῶν ἰδεῖν τε αὐτὸν καὶ ἀκοῦσαι τῆς σοφίας αὐτοῦ· ἔνθεν τοι καὶ ξὺν πολλῷ πόνῳ ζητήσας αὐτὸν ἐν Ἀδριανουπόλει εὑρίσκει παρά τινι τῶν δυναστῶν ἐν κώμῃ τινὶ φιλαττόμενον, ἐν πολλῇ δὲ θεραπείᾳ τυγχάνοντα· ἠδεῖτο γάρ αὐτοῦ τὴν ἀρετὴν ὁ κατέχων καὶ πολέμιος ὤν».

Μιλήσαμε καὶ πιὸ μπροστὰ γιὰ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε ὁ Γεννάδιος μέσα στὴν Πόλη ὅταν ἄρχισε ἡ πολιορκία. Θέλουν νὰ ποῦν μερικοὶ παλιοὶ ἱστοριογράφοι, σὰν τὸν Λέοντα τὸν Ἀλλάτιο, πὼς ὁ Γεννάδιος ἦταν *πράχτορας* τῶν Τούρκων. Μοῦ φαίνεται πὼς αὐτὸ δὲν εἶναι ὁλότελα σωστό. Ἂν γινόταν ἕνα τέτοιο πράμα, τότες ὁ Γεννάδιος δὲ θἄφευγε μιὰ δυὸ μέρες πρὶν παραδοθεῖ ἡ Πόλη. Θἄμενε ὅπως ὁ Νοταρᾶς, καὶ θὰ ἦταν ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ θὰ ὑποδεχόταν τὸν Σουλτάνο.[42]

Μ' αὐτὸ δὲ θέλω νὰ πῶ πὼς ὁ Γεννάδιος δὲν ἤθελε νὰ πέσει ἡ Πόλη στὰ χέρια τῶν Τούρκων. Κάθε ἄλλο. Ἴσα ἴσα ὁ ἴδιος μὲ λόγια καὶ μὲ ἔργα προπαγάνδιζε τὴν παράδοση στοὺς Τούρκους. *Πράχτορας* ὅμως, *ἀγορασμένος*, δὲ φαίνεται νὰ ἦταν. Ὅ,τι ἔκανε τὄκανε γιατί, πίστευε πὼς ἔτσι θὰ σώζονταν ἡ *ὀρθοδοξία* καὶ ἡ *χριστιανικὴ* πίστη. Ἦταν ἕνας φανατικὸς καλόγερος, πού, ὅπως εἴπαμε, προτιμοῦσε τοὺς Τούρκους ἀπὸ τοὺς Φράγκους, γιατὶ οἱ Τοῦρκοι ὅπου πέρασαν δὲν πείραξαν τὶς Ἐκκλησίες καὶ τὰ Μοναστήρια, δηλαδὴ σεβάστηκαν τὸν *καλογερικὸ φεουδαρχισμό*. Ἡ «*ὀρθοδοξία*» λοιπὸν τοῦ Γενναδίου κι ὅλων τῶν ἄλλων καλογέρων, εἶχε πολὺ *ὑλικὰ ἐλατήρια* καὶ στὸ βάθος ἦταν καὶ πολὺ *ἀντιδραστική*.

Ἐξάλλου ὁ Γεννάδιος δὲν εἶχε κανένα *ἐθνικὸ αἴσθημα*. Οἱ ἀντικειμενικοὶ ὅροι τῆς ἐποχῆς του δὲν ἦταν ὥριμοι γιὰ νὰ σχηματιστεῖ *ἐθνικὴ συνείδηση* στοὺς Ρωμαίους. Ὁ ἴδιος ὁ Γεννάδιος, ὅταν τὸν ρώτησε κάποιος ἂν εἶναι *Ἕλλην* ἔδωκε τούτη τὴν ἀπάντηση:

42. Καὶ ὁ Σάθας στὴ βιογραφία τοῦ Γεννάδιου (*Χρυσαλλίς* τόμ. Γ' σ. 577—585) παραδέχεται πὼς ὁ Γεννάδιος ἔκανε φιλοτουρκικὴ προπαγάνδα:

«Καγὼ γὰρ τὴν λατινικὴν οἶδα γλῶτταν· ἀλλ' οὐκ ἐρῶ λατῖνος εἶναι, διὰ τὸ μὴ φρονεῖν ὡς λατῖνοι φρονοῦσι, λέγω δέ, περὶ ὧν ἡμῖν διαφέροντι καὶ αὖθις ἕλλην ἐν τῇ φωνῇ, οὐκ ἄν ποτε φαίην ἕλλην εἶναι, διὰ τὸ μὴ φρονεῖν ὡς ἐφρόνουν ποτὲ ἕλληνες».[43]

Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι καὶ «τυχαῖο» πὼς αὐτόν, τὸν Γεννάδιον διάλεξε[44] ὁ Μωάμεθ γιὰ νὰ τὸν κάνει Πατριάρχη τῶν χριστιανῶν ραγιάδων.

Ἔπειτα τὰ πεσκέσια ποὺ τοῦ ἔδωκε, καί, οἱ τιμὲς ποὺ τοῦ ἔκαμε, φανερώνουν πὼς ὁ Μωάμεθ ἐκτιμοῦσε πολὺ τὶς ὑπηρεσίες τοῦ Γεννάδιου. Ὁ Σουλτάνος ἤξερε μὲ ποιόν εἶχε νὰ κάνει. Καὶ τὸ πιὸ πολύ, ἤξερε, πὼς ὁ Γεννάδιος ἦταν ἀγαπητὸς στοὺς καλογέρους καὶ στὶς λαϊκὲς μάζες κι ὁ πιὸ μεγάλος ἐχτρὸς τῶν ἑνωτικῶν. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀλήθεια. Αὐτὰ ποὺ λένε μερικοὶ παλιοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι πὼς ὁ Μωάμεθ «ἐξετίμησε τὴν μεγάλην σοφίαν τοῦ ἀνδρὸς» εἶναι ἀέρας φρέσκος. Ὁ Μωάμεθ, ἐκεῖνο τὸν καιρό, δὲν ἄδειαζε νὰ κάνει φιλολογία. Εἶχε μπροστά του μεγάλα προβλήματα. Τὸ πάρσιμο τῆς Πόλης ἐνῶ τὸν δόξαζε καὶ χάριζε στὸ τούρκικο κράτος μιὰ μεγάλη καὶ ξακουσμένη πρωτεύουσα, τοῦ δημιουργοῦσε μαζὶ καὶ πολλὲς σκοτοῦρες κι ἀκόμα καὶ κιντύνους. Μιὰ νέα σταυροφορία ἀπὸ τοὺς Φράγκους ἐνάντιά του δὲν ἦταν οὔτε ἀδύνατη, οὔτε ἀπίθανη.[45] Ἔτσι, μ' αὐτὴ τὴν προοπτική, ἔβλεπε ὁ νεαρὸς Σουλτάνος τὴν κατάσταση ποὺ διαμορφώθηκε ὕστερα ἀπὸ τὸ πέσιμο τῆς Πόλης.

«Ἡ πολιορκία —γράφει—ἦτο ἐν τῇ ἀκμῇ καὶ ὁ τρομερὸς οὗτος (σημ. ὁ Γεννάδιος) δημαγωγὸς δὲν ἔπαυε διεγείρων τὸν λαόν, γράφων κατὰ τῶν ἑνωτικῶν καὶ πλέκων συλλογισμοὺς καὶ ἀντιφάσεις, συνεργὸν ἔχων καὶ τὸν μέγαν δοῦκαν Λουκᾶν Νοταρᾶν» (σ. 580).

43. Ἀνέκδ. χειρόγραφο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Παρισιοῦ φύλ. 209 (Νο 778). Κοίτα καὶ τὴ μελέτη τοῦ Dräseke μὲ τὸν τίτλο: Zu Georgios Scholarios, στὴ Byzantinsche Zeischrift τόμ. Δ, (1895) σ. 561—580.

44. Ὁ Γεννάδιος ὄχι μονάχα δὲν εἶχε ἑλληνικὴ συνείδηση, μὰ καὶ ἦταν ἀντιδραστικός. Τὸ σύγγραμμα τοῦ Γεμιστοῦ (Πλήθωνος) «Περὶ νόμων» τὸ ἀφόρισε καὶ διέταξε κιόλας νὰ καεῖ. Κάθε νέα ἰδέα τὴν καταπολέμησε μὲ τὸ γνωστὸ μεσαιωνικὸ καλογερικὸ πεῖσμα. Λένε ἀκόμα πὼς ἦταν καὶ αὐταρχικὸς καὶ πὼς ἀγαποῦσε καὶ τὶς γυναῖκες. Στὰ 1476 μάλιστα ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ πατριάρχης, γιατί, μιὰ φιλενάδα του, ποὺ τὴν εἶχε πιὰ παρατήσει, τὸν ἔβγαλε στὴ φόρα, πηγαίνοντας ἀπέξω ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο καὶ διαλαλώντας τὶς πομπές του. (Δωροθέου Μονεμβασίας: σύνοψις Ἱστοριῶν Βενετία 1806 καὶ Πατριαρχικοὶ Πίνακες Γεδεών. Κ)πολις 1890—1896, σ. 472 — 473).

Ἂν τὸ λοιπόν, ὅπως λέει ὁ Κριτόβουλος:

> «καὶ πρόσθεν πολὺν εἶχε λόγον ὑπὸ τῆς φήμης καὶ εὐθὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν ἐζήτει τὸν ἄνδρα (=τὸ Γεννάδιο), ποθῶν ἰδεῖν τε αὐτὸν καὶ ἀκοῦσαι τῆς σοφίας αὐτοῦ»

αὐτὸ τὸ ἔκανε, γιατὶ εἶχε ἀνάγκη νὰ μὴν τὰ χαλάσει μὲ τοὺς ἀνθενωτικούς. Δὲ θάμαζε τὸ «σοφὸ καλόγερο καὶ θεολόγο» μὰ κολάκευε τὸν ἀρχηγὸ τῶν

45. Ἀπὸ τὶς ἐνέργειες τοῦ Βησσαρίωνα καὶ τοῦ Πάπα Νικόλαου τοῦ Ε' καὶ τοῦ Καλλίστου τοῦ Γ' ἄρχισε νὰ ὀργανώνεται μιὰ σταυροφορία ἐνάντια στοὺς Τούρκους ἀπὸ Ἰταλοὺς (κυρίως βενετσάνους) καὶ Γάλλους. Ἐξάλλου οἱ Οὔγγροι βρίσκονταν ἀκόμα σὲ πόλεμο μὲ τοὺς Τούρκους (1455). Καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῶν ἀρβανιτάδων Γεωργ. Καστριώτης (Σκεντέρμπεης) πολεμοῦσε τοὺς Τούρκους, δίνοντας ἔτσι ἐλπίδες στοὺς χριστιανοὺς τῆς Δύσης πὼς μποροῦσε νὰ ὀργανωθεῖ ἀποτελεσματικὰ μιὰ ἐκστρατεία ἐνάντια στὸν Μωάμεθ. (Κοίτα Σάθα: Τουρκοκρατουμένη Ἑλλὰς σ. 4—30). Μὰ οἱ Ρωμαῖοι δὲν εἶχαν καμιὰ ὄρεξη νὰ ξεσηκωθοῦν, καὶ παρ' ὅλες τὶς «σφαγὲς» καὶ τὶς «βαρβαρότητες» τῶν Τούρκων ἔμειναν ἀσυγκίνητοι μπροστὰ στὶς ἔκκλησες καὶ τὴν προπαγάνδα τοῦ Πάπα, τοῦ Βησσαρίωνα καὶ τῶν ἄλλων φιλολατίνων.

ἀνθενωτικῶν καὶ τὸν πιὸ ἱκανὸ ἡγέτη τοῦ ἀντιπαπικοῦ (ἀντιφραγκικοῦ) κόμματος. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ «φιλία» ποὺ ἔδειξε ὁ «νικητὴς» Σουλτάνος στὸν καλόγερο Γεννάδιο, καθὼς καὶ τὰ προνόμια ποὺ ἀμέσως ἔδωκε στὸν Πατριάρχη, στὸν ἀνώτερο Κλῆρο, καὶ στοὺς παλιοὺς ἀρχόντους, ἦταν μιὰ καθαρὴ πολιτικὴ πράξη.

ΣΑΝ ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ἀνακεφαλαιώνοντας τὰ ὅσα εἰπώθηκαν παραπάνω ξανατονίζω ἐδῶ πὼς οἱ ἀ ν θ ε ν ω τ ι κ ο ί, ὅπως καὶ οἱ ἑ ν ω τ ι κ ο ί, καλλιεργώντας μὲ φανατισμὸ καὶ πεῖσμα τὶς διάφορες θρησκευτικὲς πρόληψες, γύρω στὰ ζητήματα τῆς «ὀρθόδοξης» πίστης, τῆς «ἐκπόρευσης» τοῦ Ἅγιου Πνεύματος καὶ τῶν «πρωτείων» τοῦ Πάπα, ὑποστήριζαν στὸ βάθος τὰ οἰκουμενικὰ συμφέροντά τους. Ἡ δογματικὴ πάλη γύρω στὴν Ἕ ν ω σ η τ ῶ ν Ἐ κ κ λ η σ ι ῶ ν, στὴν τελευταία ἀνάλυσή της, ἀ ν τ ι κ α θ ρ ε φ τ ί ζ ε ι ὑλικὰ συμφέροντα. Μόνο μὲ μιὰ τέτοια προοπτικὴ μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε τὰ ὅσα ἔγιναν κι ὅσα γράφτηκαν κείνη τὴν ἐποχὴ γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἕνωσης.

Γι' αὐτό, κι ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ὁ Νοταρᾶς κι ὁ Γεννάδιος ἦταν σ υ ν ε ι δ η τ ο ὶ ἢ π λ η ρ ω μ έ ν ο ι π ρ ο δ ό τ ε ς, ὅταν ἔκαναν φιλοτουρκικὴ προπαγάνδα. Γιατί, δὲν ἐνεργοῦσαν σ ὰ ν ἄ τ ο μ α, μὰ σὰν ἀ ν τ ι π ρ ό σ ω π ο ι τῆς κυρίαρχης τάξης (τῆς ρωμαίικης φεουδαρχίας). Καὶ ἡ τάξη αὐτή, ὅπως τὸ ἐξηγήσαμε καὶ πιὸ μπροστά, (σ. 41) προτιμοῦσε τὴν τούρκικη κυριαρχία, ἀπὸ τὴ φράγκικη, μιὰ ποὺ εἶχε ἕνα σωρὸ δείγματα πὼς οἱ Τοῦρκοι ἅμα ἔδιναν τὸ λόγο τους, σέβονταν τὸ βιὸς καὶ τὸν πλοῦτο τῶν χριστιανῶν ἀρχόντων. Οἱ Λατίνοι ὅμως δὲν ἦταν τὸ ἴδιο. Αὐτοί, ἔδειξαν ποιοί εἶναι ἀπὸ τὸν καιρὸ τῶν σταυροφόρων. Ἅρπαχναν ὅλο τὸ βιὸς κι ὅλα τὰ χωράφια καὶ τὰ χτήματα μικρῶν καὶ μεγάλων καὶ καθόλου δὲ λογάριαζαν τοὺς ντόπιους φεουδάρχες. Τὸ Χ ρ ο ν ι κ ὸ τ ο ῦ Μ ω ρ έ ω ς, μᾶς δίνει μιὰ ζωντανὴ εἰκόνα τῆς σκληράδας τοῦ φράγκικου φεουδαρχισμοῦ στὸ Μωριὰ κατὰ τὸ 14ο αἰώνα. Ἐνῶ οἱ ἀλλόθρησκοι Τοῦρκοι δὲν πείραζαν τοὺς χριστιανοὺς καὶ τοὺς

ἄφηναν ἐλεύτερους νὰ ἔχουν τὶς ἐκκλησιὲς καὶ τὴν πίστη τους, οἱ Φράγκοι μὲ καταπιεστικὰ μέσα, μὲ τὸ ζόρι φράγκεβαν τοὺς ὀρθόδοξους.[1]

Ἀπ' αὐτὴ τὴν αἰτία[2] *οἱ λαϊκὲς μάζες* μισοῦσαν καὶ φοβόνταν τὸ φράγκικο φεουδαρχισμό.

Γι' αὐτὸ καὶ οἱ βυζαντινοὶ πολιτικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἀρχόντοι δὲ δυσκολεύτηκαν καθόλου νὰ τραβήξουν μὲ τὸ μέρος τους τὴ φτωχολογιὰ καὶ νὰ προπαγανδίσουν τὴν ἰδέα πὼς «εἶταν θέλημα Θεοῦ νὰ πάρουν τὴν Πόλη οἱ Τοῦρκοι». Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ὁ Γεννάδιος, ὁ Νοταρᾶς καὶ ἡ τάξη τους, γιὰ νὰ προστατέψουν τὰ δικά τους, τὰ ταξικά, συμφέροντα[3] *πρόδιναν* τὶς λαϊκὲς φτωχὲς μάζες, ποὺ

1. Γι' αὐτὸ στὸ ἴδιο *Χρονικὸ* λέει ὁ λαός:

«Ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ ἔμπροσθεν φράγκος μὴ μᾶς διάση ν' ἀλλάξωμεν τὴν πίστιν μας καὶ φράγκοι νὰ γενῶμεν».

2. Φυσικὰ *ὅλοι* οἱ πολιτικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοὶ φεουδάρχες, δὲν ἦταν φιλότουρκοι. Ὑπῆρχε καὶ μιὰ μειοψηφία μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς Παλαιολόγους κι ἄλλους αὐλικοὺς ποὺ *εἶχε συμβιβαστεῖ* μὲ τοὺς Φράγκους, καὶ γι' αὐτό, προτιμοῦσε τὴ φράγκικη κατάχτηση. (Κοίτα πιὸ μπροστὰ κεφ. Γ'). Μποροῦμε νὰ ποῦμε μάλιστα πὼς τὸ φιλολατινικὸ κόμμα εἶχε ἐπιρροὴ στὰ παράλια καὶ τὰ Νησιὰ ποὺ συναλλάσσονταν μὲ τοὺς Γενοβέζους, Βενετζάνους, Πιζαίους κλπ.

3. Τὸ τούρκικο δίκαιο ἔλεγε:

«Ὅποιο κάστρον καὶ χώρα προσκυνήσει μὲ τὸ καλὸν νὰ μηδὲν ἔχη κανένα φόβον, οὔτε κακόν, οὔτε κουρσεμόν, ἀλλ' οὔτε κανένα χαλασμόν...»

Ἅμα ἔπαιρναν μὲ τὸ καλὸ (μὲ συνθήκη κι ὄχι μὲ πόλεμο) μιὰ πόλη ἢ ἕνα τόπο ὑπόσχονταν:

«Ὁ *Μητροπολίτης* νὰ ἔχη τὴν κρίσιν του τὴν ρωμαϊκὴν κι ὅλα του τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαιώματα. Οἱ *ἄρχοντες*, ὅσοι εἶχαν τιμάρια, πάλι νὰ τὰ ἔχωσι τὰ γονικά τους, τὰ ὑποστατικά τους καὶ τὰ πράγματά τους ὅλα νὰ τὰ ἔχουν χωρὶς τινος λόγου».

Καὶ πιὸ ὕστερα ἀπὸ τὸ πάρσιμο τῆς Πόλης στὰ 1454 ὅταν οἱ Ρωμαῖοι ἀρχόντοι (φεουδάρχες) τοῦ Μωριᾶ ζήτησαν ἀπὸ τὸν Μωάμεθ νὰ τοὺς ἀναγνωρίσει τὰ κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ προνόμιά τους γιὰ νὰ ὑποταχθοῦν ἀμέσως, ὁ σουλτάνος μὲ Φερμάνι *ἑλληνικὰ γραμμένο*, ἀναγνώρισε τὰ φεουδαρχικά τους δικαιώματα:

τούς, ἀκολουθοῦσαν καὶ πίστευαν στὰ κηρύγματά τους. Ὁ *Ubicini* στὴ μελέτη του γιὰ τὸν ἱστορικὸ *Κριτόβουλο* (στὸ Anunaire de l' Association pour l' Encouragement des études gregues τομ. V. Paris 1871 σ. 57) ἔχει δίκιο ὅταν λέει πὼς ἡ τούρκικη κυριαρχία δὲν ἦταν δὰ καὶ τόσο σκληρὴ ὅσο τὴν παρουσίαζαν (οἱ βυζαντινοὶ χρονογράφοι), γιατὶ ἂν ἦταν ἔτσι, τότες δὲ θὰ ὑποτάσσονταν οἱ βυζαντινοὶ σχεδὸν θεληματικὰ στοὺς Τούρκους. Κι ἀκόμα πὼς ὄχι μοναχὰ δὲν κοίταζαν πῶς νὰ γλιτώσουν (οἱ βυζαντινοὶ) ἀπὸ τὴν τούρκικη ὑποδούλωση μὰ καὶ τὴ γύρευαν.

Ὡστόσο, ὅλα τὰ συμπεράσματα, ποὺ βγάζει ὁ Ubicini δὲν εἶναι σωστά, γιατὶ βλέπει κι αὐτὸς ὄχι τὴν πραγματικὴ αἰτία ποὺ ἔφερε τὴν τούρκικη κατάχτηση, μὰ τὰ ἀποτελέσματά της, χωρὶς νὰ ξεχωρίζει τὸ ρόλο τῶν ταξικῶν ἀγώνων

«Τοῦ μεγάλου αὐθεντὸς καὶ μεγάλου Ἀμηρᾶ Σουλτὰν Μουχαμέθ —ἔτσι ἀρχίζει τὸ φερμάνι— πρὸς τοὺς κατὰ πάντα ἡμετέρους τῆς αὐθεντιάς μου ἄρχοντας... Ὅλους χαιρετᾶ σας ἡ αὐθεντία μου. Νὰ ἐγνωρίσετε τὸ πὼς ἦρθεν ἐδῶ ὁ τιμημένος μου Ἄγος ὁ Χασάνμπεϊς καὶ ἀνέφερεν τῆς αὐθεντιάς μου τὸ πὼς θέλετε ναρθῆται νὰ ἦστε ἔδικοί μου. Εἰς τοῦτο γυρεύεται ὁρισμὸν τῆς αὐθεντίας μου· εἰς τοῦτο στέλνο σας τὸν αὐτόν μου ὁρισμόν· καὶ ὀμνέγο σας εἰς τὸν μέγαν μας προφήτην τὸν Μουάμεθ τὸν πιστεύομεν ἡμεῖς οἱ Μουσουλμάνοι καὶ εἰς τὰ ἑπτὰ μουσάφια... ὅτι ἀπὸ τὰ πράγματά σας καὶ ἀπὸ τὰ παιδιά σας καὶ ἀπὸ τὰ κεφάλια σας καὶ ἀπὸ πᾶσα σας πρᾶγμα τίποτας νὰ μήνε σᾶς ἐγκίσω, ἀμὴ νὰ σᾶς ἀναπαύσω νὰ ἦσθαι κάλιον παροῦ πρώϊν καὶ διὰ τὸ ἀξιόπιστον ἐδῶθι ὁ αὐτὸς ὁρισμὸς καὶ ἐπερανόθη καθὼς καὶ ἄνωθεν εἴρηται μηνὴ Δεκεμβρίου ΚΣΤ' ἔνδον Κωνσταντινουπόλεως».

Βρέθηκε στὸ αὐτοκρατορικὸ ἀρχεῖο τῆς Αὐστρίας ἀνάμεσα σὲ ἐπίσημα βενετσάνικα ἔγγραφα καὶ πρωτοδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ Χάμμερ (β' τόμ. τῆς Ἱστορ. Ὀθωμ. Αὐτοκρ. ἑλ. μετάφρ. σ. 641). Ξέρουμε ἀκόμα πὼς στὴ Βοσνία, Ἐρζεγοβίνη, Ἀλβανία καὶ Σερβία πολλοὶ χριστιανοὶ φεουδάρχες *τούρκεψαν* θεληματικὰ γιὰ νὰ μὴ χάσουν τὰ τσιφλίκια τους καὶ τὰ κοινωνικά τους προνόμια.

τῆς τοτινῆς ἐποχῆς ποὺ εἶχαν θρησκευτικὴ μάσκα.[4] Μόνο μὲ τὴν προοπτικὴ ποὺ χάραξα σὲ τούτη μου τὴ μελέτη, εἶναι δυνατὸ ν' ἀναλύσουμε τὸ μεγάλο ἱστορικὸ γεγονός, ὅπως εἶναι ἡ θεληματικὴ παράδοση τῆς Πόλης στοὺς Τούρκους. Ἂν δὲν ἐξετάσουμε βαθιὰ τὶς ταξικὲς ἀντιθέσεις τῆς τοτινῆς ἐποχῆς καὶ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε μέσα στὴν παραγωγὴ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς τάξεις τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, καθὼς καὶ τὸν ἐπαρχιακὸ ἀποκεντρωτισμὸ τῆς

---

4. Καὶ ὁ Ν. Ἀ ν δ ρ ι ώ τ η ς στὴν ὡραία του κατὰ τὰ ἄλλα μελέτη, γιὰ τὸν ἱστορικὸ Κ ρ ι τ ό β ο υ λ ο (κοίτα περιοδ. Ἑ λ λ η ν ι κ ὰ τόμ. Β' σελ. 167—200), δὲν ἔχει δίκιο ὅταν χαρακτηρίζει τὸν Ubicini μ ι σ έ λ λ η ν α γιὰ τὶς τέτοιες κρίσεις του. Κι ἀκόμα (σ. 178) πέφτει ἔξω ὅταν γράφει πὼς δὲν εἶναι σωστὰ τὰ ὅσα λέει ὁ Ubicini γιὰ τὴ θ ε λ η μ α τ ι κ ὴ ὑποταγὴ τῶν βυζαντινῶν στοὺς Τούρκους. Πιστεύω πὼς ὁ Ἀνδριώτης, διαβάζοντας προσεχτικὰ τούτη τὴ μελέτη, θὰ ἀναθεωρήσει ριζικὰ τὶς γνῶμες του πάνω στὸ ζήτημα αὐτό. Ἐξάλλου ὅσο κι ἂν ἦταν οἱ Τοῦρκοι κατώτεροι σὲ πολιτισμὸ ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ Φράγκους δὲν ἦταν δὰ καὶ τόσο β ά ρ β α ρ ο ι κ α ὶ α ἱ μ ο β ό ρ ο ι, ὅσο τοὺς παριστάνουν οἱ βυζαντινοὶ καὶ λατίνοι χρονογράφοι. Ξέρουμε πὼς ὅσες χῶρες παραδίνονταν θεληματικὰ στοὺς Τούρκους δὲν πάθαιναν τίποτα. Ἔπειτα ὁ «ἱπποτισμὸς καὶ ἀνθρωπισμὸς» ποὺ ἔλειπε ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἔλειπε κι ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ τοὺς Φράγκους. Ἡ ἀ γ ρ ι ό τ η τ α τοῦ Βασιλείου (τοῦ λεγόμενου Βουλγαροκτόνου), ξεπερνάει κάθε ἄλλο πολεμικὸ κακούργημα τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας. Οἱ σταυροφόροι ἐπίσης δὲν ἄφησαν πέτρα πάνω σὲ πέτρα ἀπ' ὅπου πέρασαν. Δὲν ὑπάρχουν «καλοὶ» καὶ «ἄγριοι» λαοί, ἐξὸν ἀπὸ τοὺς πραγματικὰ ἄγριους —κι οὔτε «ἀνθρωπιστικοὶ» καὶ «δίκαιοι» πόλεμοι. Μέσα στὴν πορεία τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας, τῆς χωρισμένης σὲ τάξεις, οἱ πόλεμοι ἦταν κι εἶναι ἀναπόφευκτοι καὶ γίνονται γιὰ τὸ συμφέρο ὄχι ὅλου τοῦ λαοῦ, μὰ τῆς κάθε φορά, κυρίαρχης τάξης. Πολλὲς φορὲς ὅμως οἱ πόλεμοι αὐτοί, ἂν καὶ ἔχουν καταχτητικὸ χαρακτήρα, παίζουν προοδευτικὸ ρόλο, ὅταν στὸ Κράτος, ποὺ ἐπιτίθεται ἢ ἀμύνεται, στὴν ἐξουσία βρίσκεται μιὰ τάξη ποὺ ἀντικειμενικά, ἱστορικά, παίζει ἐπαναστατικὸ ρόλο. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ —ὅταν δηλαδὴ ἀπὸ ἱστορικὴ ἀνάγκη, μιὰ τάξη ποὺ βρίσκεται στὴν ἐξουσία, παίζει ἐπαναστατικὸ ρόλο μέσα κι ἔξω ἀπὸ τὸ Κράτος της, γιατὶ ἐπιτίθεται ἐνάντια στὴν πρώην κυρίαρχη τάξη —τότε ὁ πόλεμος εἶναι παράγοντας προόδου.

οἰκονομίας, δὲν μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε οὔτε πῶς δημιουργήθηκαν οἱ μεγάλοι θρησκευτικοὶ καυγάδες, οὔτε ἡ μοιρολατρικὴ θρησκόληφτη ἰδεολογία, οὔτε ὁ φιλοτουρκισμός, οὔτε τὴν αἰτία ποὺ ἔκανε τὶς ἀγροτικὲς καὶ λαϊκὲς μάζες ν' ἀκολουθήσουν τὴν πολιτικὴ τῶν καταπιεστῶν της ἀρχόντων καὶ νὰ δεχτοῦν μὲ φανατισμὸ μάλιστα τὰ ν έ α δεσμὰ ποὺ τὶς περίμεναν.

Τὸ εἴπαμε καὶ πιὸ μπροστὰ πὼς σὲ κεῖνα τὰ χρόνια, ἀπὸ τὶς ἀντικειμενικὲς κοινωνικοοικονομικὲς συνθῆκες, οὔτε ἐ θ ν ι κ ι σ τ ι κ ὸ αἴστημα[5] ἦταν δυνατὸ νὰ δημιουργηθεῖ, οὔτε οἱ μάζες μποροῦσαν νὰ ἀγωνιστοῦν μόνες τους, γιὰ τὴ δημιουργία ἑνὸς ἐ θ ν ι κ ο ῦ Κ ρ ά τ ο υ ς. Οἱ φτωχὲς κι ἐξαθλιωμένες ἀγροτικὲς μάζες —ποὺ ἦταν καὶ ὁ μεγάλος ὄγκος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας— κάτω ἀπὸ τοὺς φεουδαρχικοὺς θεσμούς, ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀποχτήσουν μιὰ ἑ ν ι α ί α (ἐ θ ν ι κ ὴ) συνείδηση τῆς δύναμής της. Μιὰ τέτοια ψυχολογία ἦταν ὄχι μόνο πρόωρη μὰ κι ὁλότελα ἀδύνατη. Γι' αὐτὸ κι ἔπεσαν στὴ μ ο ι ρ ο λ α τ ρ ί α καὶ περίμεναν —ἔτσι διδάχτηκαν ἀπὸ τὴν ἄρχουσα τάξη— νὰ τοὺς ἔρθει ἀπὸ «ἄνωθεν» ἡ βοήθεια καὶ ἡ προστασία. Στὴν παθητική τους αὐτὴ ἀδράνεια πίστευαν πὼς οἱ Τοῦρκοι, εἶναι θέλημα Θεοῦ, νὰ ἔρθουν γιὰ νὰ τοὺς γλιτώσουν ἀπὸ τὰ νύχια τῶν Φράγκων. Κι ἀκόμα, ὄχι μόνο παρουσιάζονταν, οἱ «ἄπιστοι καὶ ἀγαρηνοὶ» Τοῦρκοι γιὰ

---

5. Ὅσο γιὰ τὸ δημοτικὸ τραγούδι (Ὁ θρῆνος τῆς Πόλης):

«Σημαίνει ὁ Θεός, σημαίνει ἡ γῆς, σημαίνουν τὰ ἐπουράνια
σημαίνει κ' ἡ Ἁγιὰ Σοφιά, τὸ μέγα Μοναστῆρι
... ...
... ...
Σώπασε, κυρὰ Δέσποινα καὶ μὴ πολυδακρύζεις
πάλι μὲ χρόνια μὲ καιρούς, πάλι δικά μας θἆναι»

ἐξήγησα ἀλλοῦ (Ν ε ο ε λ. Π ο λ ι τ. Ἱ σ τ ο ρ ί α τόμ. Α' σ. 22 καὶ Ν έ α Ἐ π ι θ ε ώ ρ η σ η, 1928, σ. 268—269, 344—347), πὼς «δὲν συνετάχθη εὐθὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν», μὰ φτιάχτηκε πολὺ πιὸ ὕστερα στὸ 18ο—19ο αἰώνα.

ἐλευθερωτές, μὰ καὶ γιὰ *σωτῆρες* τῆς ψυχῆς τους!

Πίσω ὅμως ἀπὸ τὴν «πίστη» καὶ τὴν «ὀρθοδοξία» κρύβονταν ἡ φράγκικη καὶ ἡ βυζαντινὴ φεουδαρχικὴ καταπίεση μὲ μόνη τὴ διαφορὰ πὼς παρουσιάζονταν μὲ θρησκευτικὴ μάσκα καὶ γι' αὐτὸ ἦταν ὁλότελα ἀγνώριστη.

Εἶν' ἀλήθεια πὼς ὁ τούρκικος[6] φεουδαρχισμὸς παρ' ὅλο τὸ δεσποτισμὸ τῶν ἀγάδων, μπέηδων καὶ πασάδων ἦταν πολὺ ἐλαφρότερος[7] ἀπὸ τὸ φράγκικο καὶ βυζαντινὸ φεουδαρχισμό. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ οἱ λαϊκὲς ἀγροτικὲς μάζες τῆς Βαλκανικῆς δὲ βγῆκαν ζημιωμένες[8] ποὺ ἄλλαξαν Ἀφέντη. Ὡστόσο γενικὰ μέσα στὴν ἱστορία, ἡ τούρκικη κατάχτηση, ἔφερε μιὰν ὀπισθοδρόμηση καὶ κράτησε τὶς ἐθνότητες τῆς Βαλκανικῆς (καὶ κυρίως τὶς σλαβικὲς) ἑκατὸ - ἑκατονπενήντα χρόνια πίσω ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς Δύσης.

---

6. Κοίτα γιὰ τὸν τούρκικο φεουδαρχισμό, καὶ κυρίως γιὰ τὴν *ἐπίδρασή* του στοὺς λαοὺς τῆς Ἀσίας καὶ Βαλκανικῆς, τὸ ἄρθρο τοῦ Μάρξ πάνω στὸ *ἀνατολικὸ ζήτημα* γραμμένο στὶς 22 τοῦ Μάρτη 1853 καὶ ξαναδημοσιευμένο στὴ γαλλικὴ ἔκδοση: Oeuvres Politiques (Karl Marx) γαλ. μετάφρ. Molitor, ἔκδ. Costes Paris 1929, τόμ. III, σ. 5—17 καὶ τὶς *σημειώσεις* Riajanof σ. 137—153.

7. Πρῶτα πρῶτα ἔπαψαν οἱ πολεμικὲς ἐπιδρομὲς γιατὶ σταθεροποιήθηκε ἡ κυριαρχία τῶν Τούρκων. Ἔπειτα οἱ φόροι ὅσο καὶ νᾶναι *λιγόστεψαν* (Κοίτα: Κορδάτου *Νεοελ. Πολιτικὴ Ἱστορία* τόμ. Α' 48—57) καὶ τὸ πιὸ σπουδαῖο οἱ χριστιανοὶ δὲν πήγαιναν στρατιῶτες καὶ δὲ χάνονταν στοὺς πολέμους.

8. Ὁ *Leon Heuzey*: Mission Arch. de Macéd, σ. 456, ἀραδιάζοντας τοὺς φόρους ποὺ πλήρωναν οἱ βυζαντινοὶ ἀγρότες καὶ κρίνοντας γενικὰ τὴν ἀθλιότητα τῶν βυζαντινῶν χωρικῶν στὰ χρόνια ἐκεῖνα λέει:

> «μπορεῖ κανένας νὰ μὴν παραδεχτῆ πὼς οἱ δουλοπάροικοι (κολλίγοι) στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς δὲν ἐζημιώθηκαν καὶ πολὺ ποὺ ἔγιναν ραγιάδες στοὺς Τούρκους»;

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

[Γιὰ τὰ κεφάλαια Β' - Ε']

Α'. ΠΗΓΕΣ

BARBARO N.: Giornale dell Assedio di Constantinopoli 1453. Βιέννη 1856.

DOLFIN ZORGO! Assedio e presa di Constantinopoli κλπ. 1453.

ΔΟΥΚΑ: Χρονικόν. Ἔκδ. Boon 1834.

ELISSEN: «Ὁ Θρῆνος» στὰ *Μεσαιωνικὰ καὶ Νεοελληνικὰ Ἀνάλεκτα*, τομ. Γ', σελ. 84 - 106.

ΙΕΡΑΚΟΣ: Θρῆνος ἢ Χρονικὸν διὰ τὴν Τούρκων Βασιλείαν στὴ *Μεσαιων. Βιβλιοθ.* τοῦ Σάθα, τομ. Α', σ. 243 - 268.

ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΟΥ: Συγγραφὴ Ἱστοριῶν. Ἔκδ. Müller (Frag. Hist. graecorum, τομ. Ε', Paris 1870).

ΜΟΣΧΟΒΙΤΟΥ: Χρονικὸν ἀνέκδοτον, ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Strznyevsky, Πετρούπολις 1855.

LEONARDO DA SCIO: Lettera de la presa di Constantinopoli κλπ.

PUSCULUS: Brixiensin Constantinopoleos, βιβλ. IV, ('Α ν ά λ ε χ τ α τοῦ Ἔλισσεν, μέρ. Γ', παράρτ. 1 - 83).

SPANDUGIN: Cantacuzin (στὰ «Ἑλλ. Μνημεῖα» τοῦ Σάθα, τομ. Θ').

TETALDI: Πληροφορίαι σταλεῖσαι (στὰ 1453) κλπ.

ΦΙΛΕΛΦΟΥ: Ἐπιστολὴ γραφεῖσα κλπ.

ΦΡΑΝΤΖΗ Γ.: Χρονικόν, ἔκδ. Bonn, 1838.

ΧΑΛΚΟΚΟΝΔΥΛΗ: Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν δέκα. Ἔκδ. Bonn, 1843.

Β'. ΤΑ ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ Σ.: Βυζαντιναὶ μελέται. Ἀθ. 1857.

ΚΑΡΟΛΙΔΟΥ: Π. Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (1453-1863). Ἀθ. 1925 (σ. 28 - 61).

ΚΡΟΥΣΙΟΥ: Τουρκογκρέτσια (Πολ. Ἱστορία — Πατριαρχικὴ Ἱστορία).

ΚΑΛΛΙΓΑ Π.: Μελέται Βυζαντ. Ἱστορίας κλπ. Ἀθ. 1894.

ΚΑΛΛΙΓΑ Π.: Ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ Σύνοδος (Μελέται καὶ Λόγοι) Ἀθ. 1885.

CANTIMIR D.: Ἱστορία τῆς Ὀθ. Αὐτοκρατορίας (αἰτίαι τῆς ἀκμῆς καὶ παρακμῆς), γαλλ. μετάφρ. Joncquieres. Paris 1743.

MORDTMANN A.: Ἡ πολιορκία καὶ ἅλωσις τῆς Κων/πόλεως (μετάφρ. ἀπὸ τὰ γερμανικά. Ἀθῆναι 1893). Στὸ τέλος ὑπάρχει καὶ μετάφραση ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Ἐλβιγιὰ Τσελεπῆ τὸ κεφάλαιο γιὰ τὸ πάρσιμο τῆς Πόλης (σ. 139 - 161).

ΠΑΣΠΑΤΗ Α.: Πολιορκία καὶ Ἅλωσις τῆς Κων/λεως Ἀθ. 1890.

ΣΛΟΥΜΠΕΡΖΕ - ΛΑΜΠΡΟΥ: Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος καὶ Ἅλωσις Κων)λεως. Ἀθ. 1914.

ΥΨΗΛΑΝΤΟΥ ΑΘ.: Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν. Κωνσταντινούπολις 1870.

ΧΑΜΜΕΡ: Ἱστορία τῆς Ὀθωμ. Αὐτοκρατορίας ἑλλ. μεταφρ. Κροκιδᾶ τομ. Α' - Β'. Ἀθ. 1870.

Σ η μ.: Ὅσοι θέλουν νὰ δοῦν ὅ λ η τὴ βιβλιογραφία τὴ σχετικὴ μὲ τὸ πάρσιμο τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἂς κοιτάξουν τοὺς βιβλιογ. πίνακες τοῦ Σλουμπερζὲ — Λάμπρου καὶ τοῦ Πασπάτη. Σημειώνω ἀκόμα πὼς ὅσα βιβλία ἢ μελέτες μοῦ χρησίμεψαν γιὰ λεπτομερειακὰ ἢ εἰδικὰ ζητήματα, γι' αὐτὰ κάνω λόγο χωριστὰ στὸ μέρος ποὺ τὰ χρησιμοποιῶ.

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

Ἡ Κοινωνικὴ σημασία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 (Α΄ ἔκδ. 1924, Β΄ ἔκδ. 1925, Γ΄ ἔκδ. 1927, Δ΄ ἔκδ. 1946, Ε΄ ἔκδ. 1972, ΣΤ΄ ἔκδ. 1973) Ζ΄ ἔκδ. — Ἀθήνα 1974

Νεοελληνικὴ Πολιτικὴ Ἱστορία, Α΄ τόμ. — Ἀθήνα 1925

Ἀρχαῖες Θρησκεῖες καὶ Χριστιανισμὸς (Α΄ ἔκδ. 1927, Β΄ ἔκδ. 1967) Γ΄ ἔκδ. — Ἀθήνα 1973

Δημοτικισμὸς καὶ Λογιωτατισμὸς (Α΄ ἔκδ. 1927) Β΄ ἔκδ. — Ἀθήνα 1974

Ἡ Κομμούνα τῆς Θεσσαλονίκης, 1342 - 1349 — Ἀθήνα 1928

Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Κεφαλαιοκρατίας (Α΄ ἔκδ. 1930) Β΄ ἔκδ. — Ἀθήνα 1972

Ἡ Ἐπανάσταση τῆς Θεσσαλομαγνησίας στὰ 1821 — Ἀθήνα 1930

Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐργατικοῦ Κινήματος (Α΄ ἔκδ. 1931, Β΄ ἔκδ. 1956, Γ΄ ἔκδ. 1972) Δ΄ ἔκδ. — Ἀθήνα 1973

Τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας — Ἀθήνα 1931

Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Νομικὴν Ἐπιστήμην — Ἀθήνα 1939

Νέα προλεγόμενα εἰς τὸν Ὅμηρον (Α΄ ἔκδ. 1940) Β΄ ἔκδ. — Ἀθήνα 1956

Ἱστορία τοῦ Γλωσσικοῦ μας Ζητήματος (Α΄ ἔκδ. 1943) Β΄ ἔκδ. — Ἀθήνα 1973

Τὰ Σημερινὰ Προβλήματα τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ — Ἀθήνα 1945

Ἡ Σαπφὼ καὶ οἱ Κοινωνικοὶ Ἀγῶνες στὴ Λέσβο — Ἀθήνα 1945

Ρήγας Φεραῖος καὶ ἡ Βαλκανικὴ Ὁμοσπονδία (Α΄ ἔκδ. 1945) Β΄ ἔκδ. — Ἀθήνα 1974

Οἱ Ἐπεμβάσεις τῶν Ἄγγλων στὴν Ἑλλάδα (Α΄ ἔκδ. 1946) Β΄ ἔκδ. — Ἀθήνα 1973

Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας (Α΄ ἔκδ. 1946, Β΄ ἔκδ. 1972) Γ΄ ἔκδ. — Ἀθήνα 1973

Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη στὸ φῶς τῆς κριτικῆς (Α΄ ἔκδ. 1947, Β΄ ἔκδ. 1973) Γ΄ ἔκδ. — Ἀθήνα 1974

Ἀκμὴ καὶ Παρακμὴ τοῦ Βυζαντίου (Α΄ ἔκδ. 1953) Β΄ ἔκδ.	Ἀθήνα 1974
Ἡ Ἀρχαία Τραγωδία καὶ Κωμωδία (Α΄ ἔκδ. 1954) Β΄ ἔκδ.	Ἀθήνα 1974
Τ' Ἀμπελάκια κι ὁ Μύθος γιὰ τὸ Συνεταιρισμό τους (Α΄ ἔκδ. 1955) Β΄ ἔκδ.	Ἀθήνα 1973
Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας, 3 τόμ.	Ἀθήνα 1956
Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας, 5 τόμ.	Ἀθήνα 1958
Ἱστορία τῶν Ἑλληνιστικῶν Χρόνων	Ἀθήνα 1959
Ἡ Ρωμαιοκρατία στὴν Ἑλλάδα	Ἀθήνα 1959
Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, 2 τόμ.	Ἀθήνα 1960
Ἱστορία τῆς Ἐπαρχίας Βόλου καὶ Ἁγιᾶς	Ἀθήνα 1960
Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας 2 τόμ.	Ἀθήνα 1962
Ἱστορία τοῦ Ἀγροτικοῦ Κινήματος στὴν Ἑλλάδα (Α΄ ἔκδ. 1963) Β΄ ἔκδ.	Ἀθήνα 1973

ΔΕΚΑΠΕΝΤΕ ΒΙΒΛΙΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Ὁ μεγάλος κοινωνιολόγος καὶ ψυχολόγος Ἔριχ Φρὸμ ἀναλύει μὲ διεισδυτικότητα καὶ σαφήνεια βασικὰ προβλήματα τῆς σχέσης τοῦ ἀτόμου μὲ τὴν κοινωνία. Σ' ὅλα του τὰ ἔργα, οἱ ἰδέες του προχωροῦν σὲ βάθος ἀποφεύγοντας τὶς εὔκολες λύσεις καὶ ἀπευθύνονται τόσο στοὺς ἐπαγγελματίες ψυχολόγους — ποὺ θέλουν νὰ δοκιμάσουν ξανὰ στὴ «λυδία λίθο» τὶς βασικὲς θεωρίες τους — ὅσο καὶ στὸ μεγάλο πλῆθος τῶν κοινῶν ἀνθρώπων, ποὺ θέλουν νὰ δοῦν τὰ προσωπικά, κοινωνικὰ καὶ ἠθικά τους προβλήματα μέσα ἀπὸ μιὰ ἔντονα ἀνθρώπινη προοπτική.

Ἔριχ Φρόμ
Ὁ φόβος μπροστά στήν ἐλευθερία
Ἡ ὑγιής κοινωνία
Ὁ ἄνθρωπος γιά τόν ἑαυτό του
Ψυχανάλυση καί θρησκεία
Τό δόγμα τοῦ Χριστοῦ καί ἄλλα δοκίμια
Ἡ κρίση τῆς ψυχανάλυσης
Ἡ ξεχασμένη γλώσσα
(Εἰσαγωγή στήν κατανόηση τῶν ὀνείρων, τῶν παραμυθιῶν καί τῶν μύθων)
Ἡ ἀποστολή τοῦ Φρόυντ
Ἡ εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου στόν Μάρξ
Πέρα ἀπό τά δεσμά τῆς αὐταπάτης
Θά ἐπικρατήσει ὁ ἄνθρωπος;
Καί ὡς θεοί ἔσεσθε
Ἡ ἀνατομία τῆς ἀνθρώπινης καταστροφικότητας *(τόμοι 2)*
Νά Ἔχεις ἤ νά Εἶσαι;
Σοσιαλιστικός Οὐμανισμός
Ἕνα Διεθνές Συμπόσιο:
35 Οὐμανιστές ἀπό τήν Ἀνατολή καί τή Δύση, ἀναλύουν τίς ἔννοιες τοῦ Οὐμανισμοῦ, τοῦ Ἀνθρώπου, τῆς Ἐλευθερίας, τῆς Ἀλλοτρίωσης, τῆς Πρακτικῆς *(ἐπιμέλεια Ἔριχ Φρόμ)*